

İLÂHÎYAT

Alanında Uluslararası Çalışmalar

EDİTÖR

PROF. DR. HÜSEYİN GÜNEŞ

Horizon 2025

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Eda Altunel

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Haziran 2025

ISBN • 978-625-5897-35-0

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruvenyayinevi.com

e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 42488

İLÂHÎYAT

ALANINDA ULUSLARARASI ÇALIŞMALAR

EDİTÖR

PROF. DR. HÜSEYİN GÜNEŞ

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

ERKEKLİĞİN NORMATİF BİÇİMLERİ: İSLAMİ ÇERÇEVEDE HEGEMONİK ERKEKLİĞİN SOSYOLOJİK OKUMASI

Mehmet Ozan AHNAS—1

Bölüm 2

KÜLLÎ KÂİDELER BAĞLAMINDA HATÎB EŞ-ŞİRBÎNÎ'NİN MUĞNÎ'L-MUHTÂC'I

Esra Işık İLHAN—17

Bölüm 3

ŞEYHÜLİSLAM ÇATALCALI ALİ EFENDİ (Ö.1103/1692 VE FETÂVÂ GELENEĞİNE KATKISI

Ali Aslan TOPÇUOĞLU—31

Bölüm 1

KÜLLÎ KÂİDELER BAĞLAMINDA HATÎB EŞ-ŞİRBÎNÎ'NİN MUĞNÎ'L-MUHTÂC'I

Esra Işık İLHAN²

1 Bu çalışma 2017 yılında Doç. Dr. Pehlul DÜZENLİ danışmanlığında Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri'nde tamamlanmış olan “Hatib eş-Şirbîni'nin Muğni'l-muhtâc Adlı Eserindeki Külli Kâideler” adındaki yüksek lisans tezinden üretilmiştir

2 Arş. Gör. Dr. Bitlis Eren Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, esra951@hotmail.com, Orcid: 0009-0009-9625-2977

Giriş

Fıkıh, İslâm'ın ilk döneminden itibaren ameli meseleler üzerine gelişmiş ve zamanla artan furû meseleleri ortak ilkelerle toparlama ihtiyacını doğurmuştur. Bu bağlamda, hicrî IV. yüzyılda sistematik bir ilim olarak kavâid ortaya çıkmıştır. Kavâid ilmi, Kur'an, hadis, sahabe ve fukahâ sözlerinden beslenmiş, fikhî meleke kazandırması ve meseleleri kavrama kolaylığı sağlaması bakımından önem arz etmiştir.

Bu çalışmada, Şâfiî fakihlerinden Hatîb eş-Şirbînî'nin (ö. 977/1570) *Muğni'l-Muhtâc* adlı eserinin bey' (alışveriş) bölümü, fikhî kâideler bağlamında incelenmiştir. Örnek kabilinden verilen kâideler Şirbînî'nin kullanım bağlamı açısından analiz edilmiştir. Şâfiî mezhebi içindeki önemi, fetva mekanizmasındaki yeri ve günümüzdeki itibarı ise söz konusu eserin tercih edilme gerekçelerindendir.

1. Hatîb eş-Şirbînî'nin Hayatına Kısa Bir Bakış

Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed eş-Şirbînî el-Mısırî el-Kâhîrî eş-Şâfiî, esasen fakih ve müfessir olup Arap dili ve edebiyatı sahasında da derinleşmiş bir âlimdir (Gazzî, 1997: 3/72). “Hatîb eş-Şirbînî” olarak tanınmasının nedeni, doğum yeri olan Mısır'daki Şirbîn beldesine nisbetle anılması ve Ezher Camii'nde hatîblik yapmış olmasıdır. Doğum tarihi ve ailesi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Büceyrimî, 1992: 1/20).

İlk eğitimini Kahire'de alan Şirbînî, daha sonra Mekke ve Medine'ye seyahatler yapmış, 959/1552 yılında Medine'de bulunmuştur. Sonrasında Kahire'ye dönerek ömrünün geri kalanını burada geçirmiş, Bîmâristânü'l-Mansûrî Külliyesi'nde tefsir dersleri vermiştir. Döneminin önde gelen âlimlerinden icâzet alarak fetva vermeye, ders okutmaya başlamış ve pek çok kimse ondan istifade etmiştir (Gazzî, 1997: 3/72).

Tabakât kaynaklarında zâhid, âbid, müttakî ve sâlih bir kimse olarak tanıtılan Şirbînî, ilme olan düşkünlüğü, ibadet hayatındaki titizliği ve dünyaya karşı ilgisizliğiyle öne çıkmıştır. Şa'rânî, *Tabakâtü's-Sugrâ*'da kendisiyle kırk yıl arkadaşlık yaptığını belirterek, bu süre zarfında onun yaşantısında hiçbir kusur görmediğini ve ilim tahsilinde emsalsiz olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Şirbînî'nin siyasetle ilgilenmediği, kadı ve yöneticilerle irtibat kurmaktan kaçındığı, resmî görev ve makamlara rağbet etmediği vurgulanmıştır (Şa'rânî, 2005: 83-84).

Hayatını Mısır, Mekke ve Medine'de geçiren Şirbînî, başka bir şehirde bulunmamış; 977/1570 yılında, Şaban ayının ikinci günü,

Perşembe ikindi vaktinden sonra vefat etmiş ve Kahire’de Karâfetü’l-Mücâvirîn’de defnedilmiştir (İbnü’l-‘İmad, 1993: 10/562).

Tabakat eserlerinde Şirbînî’nin talebelik ettiği bazı hocalar arasında şu isimler zikredilmektedir (Şa‘rânî, 2005; 84):

Cemâleddîn es-Sâfi eş-Şâfiî (ö.?); Bedreddîn el-Meşhedî el-Mısırî eş-Şâfiî (ö. 932/1526); Nûreddîn el-Mahallî eş-Şâfiî (ö.?); ‘Umeyra lâkabıyla bilinen Ahmed el-Burullusî el-Mısırî eş-Şâfiî (ö. 957/1550); Şihâbuddîn Ahmed er-Remlî el-Menûfi el-Mısırî eş-Şâfiî (ö. 957/1550); Nasıruddîn el-Lekkânî el-Mâlikî (ö. 958/1551); Nasıruddîn et-Tablâvî (ö. 966/1559)

Talebelerinden bazıları ise aşağıdaki gibidir:

Alâüddîn lâkabı ile bilinen Ali el-Gazzî el-Kâhirî eş-Şâfiî (ö. 1001/1593); Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî (ö. 1004/1596); Şemsüddîn Muhammed b. Dâvûd (ö. 1006/1598); Zeynüddîn Abdurrahmân b. Muhammed eş-Şirbînî (ö. 1014/1605); Nu‘mân el-‘Aclûnî el-Hebrâsî (ö. 1019/1610); Zeynüddîn Abdurrahmân b. Yûsuf el-Buhûfî el-Hanbelî (ö. 1040/1631’den sonra) (Muhibbî, 1867: 2/378, 405, 3/199, 4/145, 455).

Taberî’nin farklı alanlara dair yazdığı eserler ise aşağıdaki gibidir;

Fıkıh alanında:

Şerhu’t-Tenbîh (Kâtib Çelebi, 1876; 492); *Muğni’l-muhtâc ila ma’rifeti me‘âni elfâzi’l-Minhâc*; (Serkîs, t.y., 1/1109) *Şerhu Behce* (Şirbînî, 2004; 1/20); *el-İknâ‘ fî halli elfâz-i Ebî Şücâ‘*; *Menâsikü’l-Hacc* (Serkîs, t.y., 1/1109); *Fetavâ’r-Remlî* (Şa‘rânî, 2005; 46).

Tefsir alanında:

Sirâcü’l-münîr fî’l-i‘âneti ‘alâ ma’rifeti ba’di me‘âni kelâmiRabbânî’l-Hakîmi’l-Habîr (Serkîs, t.y., 1/1109).

Kelâm alanında:

Şerhu Minhâcü’d-dîn. (Kehhâle, 1993: 3/69)

Arap dili ve edebiyatında:

Fethu’l-Hâlikî’l-Mâlik fî halli elfâzi kitâbi Elfiye İbn Mâlik; *Fethu’r-Rabbânî fî halli elfâzi Tasrîfi ‘İzziddîn ez-Zencânî*; *Muğîsü’n-nidâ ila’s-Şerhi Katri’n-nedâ*; *Şerhu Şevâhidi’l-Katr*; *Takrîrâtü’s-Şirbînî ‘ala’l-Mutavvel*; *Nûrû’s-seciyye fî halli elfâzi’l-Âcurrûmiyye* (Bağdatlı İsmail Paşa, t.y, 2/161; Kehhâle, 1993: 3/69; Serkîs, t.y., 1/1109)

2. Kavâidin Kavramsal Çerçevesi

Sözlükte “oturmak” anlamındaki **قعد** kök fiilinden türeyen “kâide” kelimesi, “esas”, “temel” ve “asıl” anlamlarında kullanılmaktadır. Bu kelime hem hakikî hem mecazî anlamda çeşitli bağlamlarda yer almakta olup, “binanın temeli”, “hevdecin altındaki destekler” gibi fiziki anlamların yanı sıra “bir şeyin temeline dayandırılması” gibi soyut anlamlara da sahiptir (İsfahânî, t.y., 409). Kur’ân-ı Kerîm’de de bu kelimenin çoğulu olan **قواعد** farklı bağlamlarda yer almakta; örneğin Kâbe’nin temellerinin yükseltilmesi (el-Bakara 2/127) ve yapıların temellerinden yıkılması (en-Nahl 16/26) gibi kullanımlara rastlanmaktadır. Ayrıca menopoz dönemine giren kadınlar için de mecazî bir kullanım olarak aynı kelime geçmektedir (Nûr 24/60).

İstilahî anlamına gelince, “kâide” terimi hemen hemen bütün ilim dallarında kullanılmakla birlikte, özellikle fıkıh ve usûl alanlarında sistematik bir şekilde tanımı VIII. hicrî yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, erken dönem âlimlerinin “kâide” kavramını dolaylı olarak “asıl” terimiyle karşıladıkları ve bu kavrama aşına oldukları anlaşılmaktadır. Erken dönemlerde diğer ilim dallarına ait kitap başlıklarında da “kavâid” kelimesi terim anlamıyla kullanılmıştır (Bâhuseyn, 1998: 15-18)

Fıkıh literatüründe tespit edilebilen ilk istilahî tanım, Hanbelî fakîhi Necmeddin et-Tûfî’ye (ö. 716/1316) aittir (Kızılkaya, 2005:16). Tûfî kâideyi, “kendisi üzerinde düşünülerek cüz’î meselelerin hükmü bilinen küllî kazıyye” olarak tanımlamıştır (Tufî, 1987: 1/120). Daha sonraki dönemlerde Makkarî, Feyyûmî, Tacüddîn es-Sübkî, Taftâzânî, İbn Hatîb ed-Dehşî, Hamevî ve Ali Haydar Efendi gibi âlimler farklı tanımlar ortaya koymuşlardır. Bu tanımlarda genellikle “emr”, “hüküm” ve “kazıyye” gibi terimlerin kullanıldığı, “emr”in bu kavramlar arasında daha genel bir anlam taşıdığı, “hüküm” ifadesinin ise daha daha doğru bir kullanım olduğu belirtilmiştir (Nedvî, 2013: 42).

Feyyûmî, kâideyi dâbit anlamında yorumlayarak, “bütün cüz’iyatıyla örtüşen küllî emirdir” şeklinde tanımlamıştır (Feyyûmî, t.y., 2/510). Sübkî ve Taftâzânî ise, kâidenin “çok sayıda cüz’î hükme uygulanabilen küllî emir/hüküm” olduğu görüşünü benimseyerek, mutlak kapsamdan ziyade çoğunlukla geçerli olmayı vurgulamışlardır (Sübkî, 1991: 1/11; Taftâzânî, t.y., 1/52). Bu yaklaşım, kâidenin istisnaları olabileceği gerçeğine daha açıktır. Hamevî ise bu noktayı daha belirginleştirerek, fıkıh alanındaki kâidelerin nahiv veya usûl gibi

alanlardaki kâideler gibi mutlak değil, “ekserî (çoğunlukla geçerli)” nitelikte olduğunu ifade etmiştir (Hamevî, 1985: 1/51).

Modern dönemde de kavâid üzerine birçok tanım yapılmıştır. Bunlardan Mustafa ez-Zerka, kâideyi “özlü ve düstûrî ifadelerle formüle edilmiş, ilgili hadiseler hakkında genel hükümler içeren küllî fikhî asıllar” olarak tanımlar (Zerkâ, 1998: 2/965). Bâhuseyn ise fikhî kavâid ilmini, “Cüz’iyyatı küllî fikhî kazıyyeler olan fikhî küllî kazıyyeleri inceleyen ilim” olarak tarif eder (Bâhuseyn, 1998: 56)

Tanımlar karşılaştırıldığında, Sübkî ve Hamevî gibi âlimlerin kâidelerdeki istisnalara dikkat çektikleri görülür. Ancak bu istisnalar çoğunlukla meşakkati kaldırmak ve menfaatı celbetmek kabilinden olduğu için İslam hukukunun gayesine daha uygun olarak addedilmiş ve istisnalar verilen hükümlerin bunun güzel bir örneği olduğu belirtilmiştir (Zerkâ, 1998: 2/966).

Sonuç olarak, fıkıh usûlü literatüründe kâide, genel itibarıyla çok sayıda fikhî meseleye uygulanabilen, çoğu zaman ekseriyetle geçerli olan, bazen istisnaları bulunabilen küllî hükümler şeklinde tanımlanmakta; bu yapısı ile hem fikhî hükümlerin sistemleştirilmesine hem de fikhî düşüncenin metodolojik temellendirilmesine katkı sağlamaktadır.

3. Şirbînî’nin *Muğni’l-muhtâc*’ında Kavâid Kullanımı

Kavâid ilminin altın çağı olarak nitelenen hicrî VIII. yüzyıldan iki asır sonra yaşayan Şirbînî, kavâid alanının en önemli isimlerinden biri olan ve kaleme aldığı *el-Eşbâh* eseri ile kendinden sonraki kavâid eserlerinin temel referanslarından biri haline gelen Süyûtî ile aynı dönemde yaşamıştır. Bu bağlamda kavâid ilminin sistematik bir yapıya kavuştuğu zaman diliminde bulunan müellif, eserlerinde yer yer kâideleri zikretmiştir. Nitekim furû alanına dair kaleme aldığı *el-İknâ* adlı eserinin mukaddimesinde, bu şerhi yazmasını isteyen bazı kişilerin, *et-Tenbîh*, *el-Minhâc* ve *Behce* şerhlerinde ele aldığı gibi, bu şerhine de, incelenmiş ve yazıya geçirilmiş bazı kâideler ekleyerek tedvîn etmesini istediklerini nakletmektedir (Şirbînî, 2004: 1/20). Müellife diğer şerhlerinden hareketle böyle bir talebin gelmesi, eserlerinde kâidelere dikkate değer bir şekilde yer verdiğini göstermesi açısından önemlidir.

Şerhlerinde kâidelere yer verdiğini belirten müellif, ayrıca kavâid alanında eser yazan müelliflerin bu alan hakkında bazı mülahazalarına yer vermiştir. Bu meyanda *Muğni’l-muhtâc*’ın taharet bahsinde, ‘fâide’ alt başlığı altında, Kâdî Hüseyin’in fikhî “Şekk ile yakîn zâil olmaz.”; “Zarar izale edilir.”; “Âdet muhakkemdir.” ve “Meşakkat kolaylığı celbeder.” şeklinde dört kâide üzerine bina ettiğini zikretmiştir. Bazılarının beşinci

olarak “Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir.” kâidesini ilave ettiğini, İslâm’ın ve fikhın beş şey üzerine kurulu olduğu şeklindeki ifadelerini nakletmiştir. ‘İzzüddîn b. Abdisselâm’ın fikhın bütününü “maslahatın dikkate alınıp mefsedetın def edilmesi” üzerine bina ettiği; Sübkî’nin ise fikhın sadece ‘maslahat’ üzerine kurulu olup mefsedetın ise maslahat kapsamında olduğu şeklindeki görüşüne yer vermiştir (Şirbînî, 2006: 1/128-129). Müellifin, furû alanına ait bir eserde, Şâfiî mezhebindeki kavâid ilmine ait bu görüşleri nakletmesi önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Müellif, *Muğni'l-muhtâc*’ında bazen kâidelere tam ibareleri ile doğrudan yer vermekte, kimi zaman sadece işaret etmekte (Şirbînî, 2006: 2/471, 565, 580, 3/232), bazen kâidelerin bir kısmını zikretmekte (Şirbînî, 2006: 2/501) ve bazı yerlerde ise kâidelerle ilgili bir takım tahlillerde bulunmaktadır (Şirbînî, 2006: 2/532). Yine müellif kimi zaman bir meseleyi zikrettikten sonra, “Bu mesele şu kâidenin istisnasıdır.”, “Bu mesele şu kâidenin bir fer’idir.” veya “Bu mesele bu kâide üzerine bina edilmiştir.” diyerek kâidelere atıflarda bulunmaktadır (Şirbînî, 2006: 2/443, 3/101, 130, 259). Bazen de şerh içinde ‘فِنْ قِيلَ’ ifadesi ile yer verdiği soru ve itirazlara doğrudan kâide ile cevap vermektedir (Şirbînî, 2006: 2/427).

Müellif, kâideleri genellikle meselelerin ardından ‘لَأَنَّ’ veya ‘لِ’ ifadesini kullanarak meseleye ta’lîl amaçlı, bazen de meseleyi destekleyici olarak zikretmiştir. Ayrıca kâide ve dâbitleri, bazen ‘asl’ ifadesi ile bazen de ‘kâide’ veya ‘dâbit’ kavramları ile kullanmıştır. Kâide ve dâbit kavramlarının, kendi dönemine kadar bazı âlimler tarafından kapsam yönünden ayrıştırılmasına rağmen müellifin kâide ve dâbit kavramlarını birbirleri yerine kullandığı yerler dikkat çekmektedir (Şirbînî, 2006: 2/411, 515, 3/64, 248).

Müellif ihtilaflı meselelerdeki tercihleri zikrederken sahih görüşün karşısında yer alan görüş sahiplerinin kâidelerine de zaman zaman yer vererek kâideleri mukayeseli bir şekilde ele almıştır (Şirbînî, 2006: 2/583, 3/261). Bazen de kâideler hakkında mezhep âlimlerinin görüşlerini naklederek tahlillerde bulunmuştur (Şirbînî, 2006: 2/532, 3/285). Şirbînî genel olarak mezhep âlimlerinden nakledilen kâidelere yer vermekle beraber, bazen de tespit edilebildiği kadarıyla önceki eserlerde dağınık bir şekilde bulunan meseleleri yeni bir kâide altında toplamıştır (Şirbînî, 2006: 2/413).

4. Alışveriş Bahsine Hâkim Olan Bazı Küllî Kâideler

Şîrbînî'nin alışveriş bahsinde öne çıkan bazı kâideleri aşağıdaki gibidir:

Birinci Kâide

"مَا يَقْبَلُ التَّعْلِيقَ مِنَ التَّصَرُّفَاتِ تَصَحُّ إِصْافَتُهُ إِلَى بَعْضِ مَحَلِّ ذَلِكَ التَّصَرُّفِ وَمَا لَا يَقْبَلُهُ لَا تَصَحُّ إِصْافَتُهُ إِلَى بَعْضِ الْمَحَلِّ"

"Tasarruflardan ta'lik (şart) kabul edenlerin, o tasarrufa konu olan şeyin bir cüz'üne/kısmına izafe edilmeleri sahihtir. Tasarruflardan ta'lik kabul etmeyenlerin ise bir cüz'üne izafe edilmeleri sahih değildir."

Şîrbînî, kâideyi bey'in rükünlerinden biri olan îcâb ve kabûl konusunu anlatırken zikretmiştir. Müellif, îcâb için kullanılan 'مَلَكْتُكَ/mülkiyetini sana verdim' veya 'بَعَثْتُ/sana sattım' ifadelerindeki muhatap zamiri olan kâf (ك) harfinin muhâtabın/müşterinin eli veya yarısı gibi herhangi bir cüz'üne izafetten kaçınmak üzere kullanıldığını ifade etmiştir. Daha sonra îcâbın, muhâtabın tamamına isnat edilmesinin gerektiğini, aksi halde ta'lik kabul etmeyen bey'in müşterinin bir parçasına izafe edilmesi sonucu bey'in sahih olmayacağını belirtmiştir. Ardından Râfî'nin bu konudaki dâbıtı ashâbtan nakille 'zıhar' konusunda zikrettiğini ifade etmiştir (Şîrbînî, 2006: 2/411-412).

İkinci Kâide

"إِشَارَةُ الْأُخْرُسِ وَكِتَابَتُهُ بِالْعَقْدِ كَالنُّطْقِ"

"Dilsizin akitlerde işareti ve yazısı konuşması gibidir."

Şîrbînî bu kâideye, akdin rükünlerinden biri olan icab ve kabul konusunu anlatırken yer vermiştir. Müellif dilsizin işaretinin konuşması gibi olduğunu zikrettikten sonra bunun zaruretten dolayı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca konuşmanın, kişinin içindeki murada delalet ettiği gibi işaretin de kişinin içindeki isteği yansıttığını ifade ederek kıyaslama yoluna gitmiştir. Daha sonra Nevevî'nin işaretin geçerli olmasını 'akit' ile kayıtlamasına gerek olmadığını belirtmiş ve bu kaydı yanlış gören Sübkî'nin görüşüne de yer vermiştir. Bu bağlamda Sübkî'nin 'akit' kaydının anlamı bozduğu, zira işaretin fesih işlemlerinde, davâ ve ikrar konularında da geçerli olduğu şeklindeki görüşünü nakletmiştir. Bu konularda da işaretin geçerli olduğunu onaylayan Şîrbînî, Nevevî'nin bu kaydı, namaz, şehadet, kişinin konuşmamaya yemin edip işaret etmesi

gibi konuları dışarıda bırakmak için zikrettiğini belirtmiştir (Şîrbînî, 2006: 2/416).

Üçüncü Kâide

"يُغْتَفَرُ فِي الدَّوَامِ مَا لَا يُغْتَفَرُ فِي الْإِبْتِدَاءِ"

“İbtidâen (başlangıçta) caiz olmayan şey bekâen (devamında) caiz olabilir.”

Şîrbînî kâideye, mebî‘in (satılan malın) şartlarından biri olan ‘faydanın olması’ konusu altında yer vermektedir. Müellif, satımı sahih olan ve olmayan şeyleri incelerken, geçiş yolu olmayan veya geçiş yolu bulunan ancak satıcı tarafından satım dışı bırakılan bir evin satılması gibi durumlarda, ister müşterinin geçiş yolu açmaya imkânı olsun ister olmasın satımın sahih olmadığı zikretmektedir. Daha sonra bu meseleye yöneltilen “Nevevî, kişi bir müstemilat satın bir evi istisna eder ve geçiş hakkından men ederse, eğer müşteri geçiş yolu edinmeye güç yetirirse satım caiz olur, eğer imkân bulamazsa satım sahih olmaz demiştir, burada da aynı şey geçerli olmalıydı” şeklindeki itiraza cevap verirken bu kâideyi kullanmıştır. Buna göre başlangıçta göz yumulmayan şeylere devamında göz yumulabileceğini ve belirtilen durumda mülkiyetin devamının söz konusu olduğunu ifade etmiştir (Şîrbînî, 2006: 2/427).

Dördüncü Kâide

"إِنَّ الشَّيْءَ إِذَا لَمْ يَكُنْ مَحْدُودًا فِي الشَّرْعِ وَلَا فِي اللُّغَةِ كَانَ الرَّجُوعُ فِيهِ إِلَى عَادَةِ النَّاسِ"

“Bir şey şeriat veya lügat tarafından belirlenmemişse insanların örfüne müracaat edilir.”

Müellif kâideyi bey‘ bahsinin başka bir yerinde de “إِنَّ مَا لَيْسَ لَهُ حَدٌّ” *Şer‘an ve lügaten bir tanımı olmayan meselelerde örf müracaat edilir*” şeklinde ele almıştır (Şîrbînî, 2006: 2/490).

Kâideyi bey‘ bahsinde benzer ifadelerle iki yerde ele alan Şîrbînî, ilk olarak ribâ bahsinde malların veznî (ağırlık ölçü birimleri ile tartılan mal) veya keylî (hacim ölçü birimleri ile ölçülen mal) olmasında Allah Resûlü (s.a.v) döneminde Hicâz ehlinin yaygın âdetinin itibara alınacağını zikrederken yer vermiştir. Ancak durumu meçhul kalmış bir malın veznî veya keylî olmasının, o beldenin örf ve âdetine göre belirleneceğini zikretmiş, ardından söz konusu kâideye yer vermiştir (Şîrbînî, 2006: 2/450). İkinci olarak da meclis muhayyerliğinde hangi

eylemlerin ‘التفرق/ayrılma’ sayılacağı konusunda insanların ayrılma saydığı şeylerin ayrılma olacağını belirtip kâideyi ele almıştır (Şîrbînî, 2006: 2/490).

Beşinci Kâide

"الغالب في الأعيان السلامة"

“‘Aynlarda galib olan, onların(kusurdan) sâlim olmasıdır.”

Şîrbînî, kâideye ilk olarak muhayyerlik bahsinde yer vermektedir. Müellif, müşterinin malı ayıp muhayyerliği ile geri vermesini gerektirecek kusurları zikrederken, malın kendisini veya değerini, maldan amaçlanan şeyi ortadan kaldıracak şekilde eksilten ve bir malda çoğunlukla olmaması gereken kusurların bulunmasının, ayıp muhayyerliği hakkını doğuracağını belirtmiştir. Ardından “Galib olan durumun, malın kusurdan hâli olmasıdır.” şeklindeki kâideyi aktarmıştır. Şîrbînî, kadiye ikinci olarak, satıcı ve müşterinin ihtilaf etmeleri konusunda yer vermiştir. Müşterinin muayyen bir köle satın alması ve sonrasında satıcıya geri vermek üzere kusurlu bir köle getirmesi üzerine satıcının müşterinin teslim aldığı kölenin o olmadığını söylemesi durumunda, yemini ile birlikte satıcının sözünün kabul edildiğini ifade etmiştir. Müellif hükmü zikrettikten sonra “Çünkü asl olan malın kusursuz olması ve akdin devam etmesidir.” diyerek hükmün illetini beyan etmiştir (Şîrbînî, 2006: 2/501).

Altıncı Kâide

"الضرر لا يزال بالضرر"

“Zarar zararla izâle olunmaz.”

Kâideye muhayyerlik konusunda yer veren Şîrbînî, herhangi bir sebepten dolayı müşterinin yanındayken mebî‘de bir kusurun meydana gelmesiyle birlikte müşterinin eski bir kusura muttali olması sonucu, ayıp muhayyerliği hakkının ortadan kalktığını belirtmektedir. Çünkü müşterinin malı bir ayıpla satın alıp iki ayıpla geri veremeyeceğini, dolayısıyla zararın zararla izale edilmeyeceğini ifade etmektedir. Ancak satıcı bu hali ile geri almaya razı olursa müşteri yeni ayıbın bedelini ödmeden geri verir. Çünkü geri vermeye engel olan zarar, satıcının rızası ile ortadan kalkmıştır. Satıcının razı olmaması durumunda ise ya satıcı eski zararı tazmin ederek malı geri almaz ya da müşteri yeni ayıbı tazmin ederek mebî‘i geri verir. Çünkü bu durumda iki tarafında

maslahatı gözetilmiş ve iki taraf da zarara uğramamış olur (Şîrbînî, 2006: 2/513).

Yedinci Kâide

"اِنَّ الْيَمِيْنَ الْمَرْدُوْدَةَ كَالْاِفْرَارِ"

“Dâvacıya (müddeide) yönlendirilmiş yemin, (davalının) ikrarı gibidir.”

Kâideyi murâbaha konusunda zikreden Şîrbînî, satıcının murâbaha yoluyla müşteriye malı sattıktan sonra, aldığı malın fiyatı hakkında yanılması ve müşterinin bunu yalanlaması üzerine satıcının beyyine getirememesi durumunda müşteriye yemin ettirileceğini ifade etmektedir. Müşterinin yeminden kaçınması halinde ise yeminin satıcıya tevcih edileceğini beyan etmiş ardından mevzu bahis kâideye yer vermiştir (Şîrbînî, 2006: 2/552).

Sekizinci Kâide

"اِذَا بَطَلَ الْخُصُوْصُ بَقِيَ الْعُومُ"

“Husus batıl olursa, umum kalır.”

Şîrbînî, kâideye ağaç ve arazi satımı ile ilgili bab başlığı altında, arazi satımında arazide bulunan taşların akde girme meselesini anlatırken yer vermektedir. Arazide bulunan taşlar eğer araziye zarar veriyorsa bu durumda müşterinin muhayyerlik hakkı bulunmaktadır. Ancak taşların bir zararı yoksa ve satıcı onları arazide terk ediyorsa müşterinin muhayyerlik hakkı olmaz. Yine satıcı arazide bulunan taşları müşteriye hibe etmiş ve hibe şartları da yerine gelmiş bulunuyorsa mülkiyet gerçekleşmiş olmakta ve satıcının bu hibeden rucû etme hakkı bulunmamaktadır. Ancak hibe şartlarından bir tanesi eksikse bu durumda satıcının taşı terk etmesi meselesinde olduğu gibi taştan yüz çevirmesi anlamına gelir. Müellif bu konuyu anlattıktan sonra “Çünkü husus ortadan kalksa da umum olan şey baki kalır.” diyerek söz konusu kâideye yer vermektedir. (Şîrbînî, 2006: 2/557). Burada hususi olarak hibe akdi gerçekleşmemiş olsa da, satıcının taşları orada bırakması ile taşlar da müşteriye ait olmuş olur.

Dokuzuncu Kâide

"الظَّاهِرُ فِي الْعُقُوْدِ الْجَارِيَةِ بَيْنَ الْمُسْلِمِيْنَ الصِّحَّةُ"

“Zahir olan, Müslümanlar arasında cari olan/bilinen akitlerin sahih olmasıdır.”

Şîrbînî, kâideye ‘ tarafların ihtilaf etmesi’ başlığı altında yer vermiştir. Müellif, tarafların akdin sahih veya fâsîd olması konusunda ihtilaf etmeleri durumunda, sahih olan görüşe göre yemini ile birlikte akdin sahih olduğunu iddia eden tarafın sözünün itibara alınması gerektiğini belirtmiştir. Akabinde “Çünkü zahir olan, Müslümanlar arasında kurulan akitlerin sahih olmasıdır.” şeklindeki söz konusu kâideyi zikretmiştir. Bu meselede ‘asıl olan akitlerin sahih olmadığı’ şeklindeki ikinci görüşe de yer verdikten sonra birinci görüşün tercihe şayan olduğunu, nitekim Şâri’in akitlerin bağlayıcı olmasını dilediğini belirtmiştir (Şîrbînî, 2006: 2/583).

Onuncu Kâide

"انَّ الْأَصْلَ وَالْغَالِبَ فِي النَّاسِ الْحَرِّيَّةُ"

“Asıl ve galib olan, insanların hür olmasıdır.”

Şîrbînî kâideyi ‘kölenin muameleleri’ başlığı altında zikretmektedir. Müellif, kişinin köle veya hür olup olmadığını bilmediği biri ile muamelede bulunmasının caiz olduğunu zikretmiş ardından “:ünkü asıl olan insanların hür olduğudur” diyerek söz konusu kâideye yer vermiştir (Şîrbînî, 2006: 2/588).

Sonuç

Fıkhî kâideler, furû meselelerin sistemli bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayarak fıkhın ruhunu ve özünü yansıtan önemli bir alanı teşkil etmektedir. Kavâid ilmi, fıkıh ilminin tedvîninden sonra gelişmiş olmakla birlikte, temelleri ilk dönemlere dayanmaktadır. Nassların veciz ifadeleri ve ilk dönem fakihlerinin zihnî birikimi bu ilmin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Fukahâ, zamanla artan meseleleri istikraî bir yöntemle sistemleştirerek kâideler altında toplamıştır. Bu süreçte nasslar, usûl kuralları, aklî çıkarımlar ve şer‘î maksatlar gibi çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır.

Bu bağlamda incelenen Şîrbînî’nin *Muğni’l-muhtâc* adlı eseri, Şâfiî mezhebi fetva geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Eser, genelde mezhep içi görüşleri yansıtmakta, farklı mezheplere nadiren atıf yapmaktadır. Müellifin, meseleleri ayrıntıya girmeden sunması ve bunları kâide ve dâbıtlarla desteklemesi, konuların anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

Müellif kâideleri genellikle hüküm açıklamalarında delil olarak kullanmakta, bazen de doğrudan ifade ederek meseleleri toparlamaktadır.

Mezhep içi ihtilaflarda kendi tercih ettiği görüşü kâidelerle temellendirmekte, karşıt görüşlerin dayandığı kâideleri de belirtmektedir. Ayrıca, bazı kâideleri mezhepteki fakihlerin tahlilleriyle birlikte sunması dikkat çekicidir.

Şirbînî, kâideleri bazen tam metin, bazen kısmen veya sadece işaret yoluyla zikretmiş; bu yönüyle kavâid ilmindeki birikimini ortaya koymuştur. Kâideleri mezhep çizgisiyle uyumlu biçimde kullanması, onun bu alandaki metodolojik tutarlılığını göstermektedir. Bazı kâidelerin ifadesinin zamanla değiştiği, bazı kâidelerin ise ilk kez Şirbînî tarafından sistemleştirildiği gözlemlenmektedir.

Kaynakça

- Bağdatlı İsmail Paşa. (t.y.). *Hediyyetü'l- 'ârîfîn esmâü'l-müellîfîn ve âsârü'l-musannîfîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l- 'Arabî.
- Bâhuseyn, Y. b. 'A. (1998). *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye: el-mebâdi', el-mukavvimât, el-mesâdir, el-delîliyye, et-tatavvur – dirâsetün nazariyyetün, tahlîliyye, te'sîliyye, târihiyye*. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd.
- Büceyrimî, S. b. M. b. Ö. (1992). *Tuhfetü'l-Habîb 'alâ Şerhi'l-Hatîb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- 'İlmiyye.
- Feyyûmî, A. b. M. b. A. el-Mukrî. (t.y.). *el-Misbâhu'l-Münîr fî garîbi'ş-Şerhi'l-Kebîr* (Ra'îdül'azîm eş-Şenâvî, Ed.). Kahire: Dâru'l-Ma'rife.
- Gazzî, N. M. b. M. (1997). *el-Kevâkibü's-sâire bi-a'yâni'l-mietü'l- 'âşire* (Halîl el-Mensûr, Ed.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- 'İlmiyye.
- Hamevî, A. b. M. el-Hanefî. (1985). *Gamzu 'uyûni'l-besâir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- 'İlmiyye.
- Kâtîb Çelebî. (t.y.). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l- 'Arabî.
- Kehhâle, Ö. R. (1993). *Mu'cemü'l-müellîfîn: Terâcimu musannîfi'l-kütübi'l-'Arabîyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (2005). *Kâsânî'nin Bedâyi' isimli eserinde kavâidîn yeri* (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi.
- Muhîbbî, M. E. b. F. (1284). *Hulâsetü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer*. Kahire: Matbaatü Vehîbe.
- Tûfî, N. E. S. b. A. (1987). *Şerhu Muhtaşari'r-Rawda* (A. b. A. et-Türkî, Ed.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Nedvî, A. A. (2013). *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye: meşhûmuhâ, neş'etühâ, tatavvuruhâ, dirâsetü müellefâtihâ, edilletühâ, mühimmetühâ, tatbîkâtühâ*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem.
- Râgıb el-İsfahânî, E. K. el-H. b. M. (t.y.). *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (M. S. Keylânî, Ed.). Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet.
- Serkîs, Y. b. İ. b. M. (t.y.). *Mu'cemü'l-metbû'âtü'l-'Arabîyye ve'l-mu'arrabe*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.

- Sübkî, T. A. b. A. (1991). *el-Eşbâh ve 'n-Nezâir* (Â. A. Abdülmevcûd & A. M. Muavvez, Ed.). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l- 'İlmiyye.
- Şa' rânî, A. (2005). *et-Tabakâtü 's-Suğrâ* (A. A. es-Sâyih & T. A. Vehbe, Ed.). Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.
- Şirbînî, Ş. M. b. A. (2006). *Muğni 'l-muhtâc ilâ ma 'rifeti me 'ânî elfâzi 'l-Minhâc* (M. M. Tâmir & Ş. A., Ed.). Kahire: Dârü'l-Hadîs.
- Şirbînî, Ş. M. b. A. (2004). *el-İknâ ' fî halli elfâzi Ebî Şucâ ' (Â. M. Muavvez & Â. A. Abdülmevcûd, Ed.). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l- 'İlmiyye.*
- Taftâzânî, S. M. b. Ö. b. A. (t.y.). *et-Telvîh ilâ keşfi hekâiki 't-Tenkîh* (M. A. Dervîş, Ed.). Beyrut: Dârü'l-Erkâm.
- Zerkâ, M. A. (1998). *el-Medhalü 'l-fikhiyyü 'l- 'âmm*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem.

Bölüm 2

ŞEYHÜLİSLAM ÇATALCALI ALİ EFENDİ (Ö.1103/1692 VE FETÂVÂ GELENEĞİNE KATKISI¹

Ali Aslan TOPÇUOĞLU²

1 Bu çalışma, 12-13 Mart 2022 tarihinde Uluslararası Balkan Üniversitesi'nde düzenlenen 5. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu'nda sunulan "Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi (ö. 1103/1692) ve Osmanlı Fetâvâ Geleneğine Katkısı" adlı bildirinin geliştirilmiş şeklidir.

2 Prof. Dr. Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı/
aatopcuoglu@hotmail.com orcid.org/0000-0002-7721-9751

GİRİŞ

İslam hukukunda bir meselenin hükmü hakkında verilen cevap için kullanılan terim olarak fetva, dinî konulara ilişkin soruların hükümlerine dair fıkıh âlimleri ve eski fetvahane ve müftüler gibi ifta makamı tarafından şer'î delillere istinaden verilmektedir.¹ Başka bir ifadeyle ibadet veya muamelata ait amelî bir meselenin dinî-hukuki hükmünü açıklayan cevaptır.² Dini bir konuda soru sorma ya da sorunun cevabını verme hususunda fetva kelimesinin tercih edilmesinde kelimenin Kur'an'da ve hadislerdeki kullanımı etkili olmuştur.³ Hz. Peygamber döneminde dinin hükmünü bildirecek başka bir kaynak olmadığı için sahabe ya ondan duyduklarını naklederek fetva vermişler ya da içtihat ederek fetva verdiklerinde bu fetvayı Hz. Peygamber'e arz ederek bunun doğru olup olmadığını sormuşlar ve buna göre amel etmişlerdir. Bu devirde sahabenin içtihat etmesi ve fetva vermesi, ya Hz. Peygamber'in bulunmadığı yerlerde gerektiği için olmakta ya da onların eğitilip yetiştirilmeleri maksadına dayalı bulunmaktadır.⁴ Erken dönemlerden itibaren İslam toplumunda ihtiyacın sevgiyle ortaya çıkan fetva verme işleminin⁵ İslam hukukunun tedvinine, İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesine paralel olarak kurumsallaştığı, fıkıh literatüründe ayrı bölümler halinde yer aldığı ya da konuyla ilgili müstakil eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Bu eserlerde fetva müessesesi, ayrıntılı ve sistematik bir şekilde incelenmiş, şartları, hükümleri belirlenmeye çalışılmış, bu kuruma ilişkin pek çok mesele incelenmiştir. Fetva konuları da ilk zamanlardan itibaren sadece bireysel meselelerde değil aynı zamanda sosyal, siyasi, idari ve hukuki hususlara ilişkin olmuştur. Hulefâ-i Râşidîn kendi zamanlarındaki fetvaları oldukça önemli gördüğü gibi Emevî ve Abbasî halifeleri de mühim işlerde müftülerin görüşüne başvurmuşlardır. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nde savaş, barış, ıslahat gibi önemli olaylar da fetva konusu olmuş ve bu hususlarda şeyhülislamın fetvası aranmıştır.⁶

Hanefî mezhebi esaslarına göre fetva işlerinin yürütüldüğü Osmanlı döneminde⁷ kendisine sorulan genel ve özel nitelikli dinî/hukuki meselelere ait hükümlere uyarak karar veren şahsa “müftî”; verilen hükme de “fetva” adı verilmiştir. Ayrıca müçtehit olmayan müftülerin

¹ Ergüney, Hilmi, *Türk Hukukunda Lügat ve Istılahlar*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1973, s. 122.

² Yaman, Ahmet, *İslam Kamu Hukuku*, Bilay Yayınları, Ankara, 2020, s. 30.

³ Köse, Saffet, *İslam Hukukuna Giriş*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 217.

⁴ Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 99.

⁵ Ebü'l-'Ulâ Mardin, “Fetva”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s. 583.

⁶ Atar, Fahrettin, “Fetva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, 12/490.

⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 181; Ebü'l-'Ulâ Mardin, s. 583.

riayet etmeleri gereken bir takım usul vardır ki bunlara da “*resmülmüftî*” denmiştir.⁸ Bu konuda fetva ile içtihadın yakın ilgisi bulunmaktadır. Buna göre fetvanın sorulan bir soruya verilen cevap olması itibarıyla hususi bir yönü vardır. Diğer yandan fikhî hükümleri kaynaklarından çıkarma anlamına gelen içtihat ise fetvadan daha kapsamlıdır. Çünkü bir müçtehit, kendisine sorulsun ya da sorulmasın meseleleri açıklar. Fetva ise hükmü sorulan bir meseleye müfti/şeyhülislam tarafından verilen fikhî cevaptan ibarettir.⁹ Her insan, bir meseleye dair dinin hükmünü bilemeyebileceği gibi fikhî kitaplarından da o meselenin hükmünü belirleme yeterliliğinde olamayabilir. Bu hususta işin mütehassısları tarafından verilecek cevaba ihtiyaç vardır ki bu da fetva yoluyla mümkün olur.¹⁰ Bunun için bir meseleye dair fetva¹¹ verildiğinde fakihler, fetvalarının kaynaklarını belirtmekle mükellef tutulurken, müfti/şeyhülislamlar bu durumdan muaf sayılmışlardır.¹²

Osmanlı kaynaklarında en yüksek ilmiye makamı sahibi, 17. yüzyılın sonlarına kadar çoğu zaman müftü unvanını taşıırken; 18. yüzyıldan itibaren onun yerine şeyhülislam tabiri umumileşmiştir.¹³ Bu dönemde müftüler tarafından ilk önce Ebû Hanîfe’den (ö. 150/767) tevatür yoluyla nakledilmiş “*zâhirü’r-rivâye*” diye isimlendirilen kitaplara başvurularak hüküm verilmiştir. Bu hususta bir hüküm bulunmadığı takdirde önceki dönemlerde yaşamış âlimlerce tercih ve kabul edilmiş müftâbih¹⁴ kanaatler alınmış, bu özelliği taşımayan görüş ve içtihatlar ise tercih edilmemiştir.¹⁵ Daha sonraki zamanlarda sosyal hayatta daha pratik kullanımı dolayısıyla önceki dönemlerde şeyhülislam veya müftülerin farklı meselelere dair verdikleri cevaplar, ya bizzat kendileri ya da başkaları tarafından toplanarak fetva kitapları ve mecmuaları meydana getirilmiştir. Bunlar genelde soru-cevap tarzında olduğu, farklı görüşlerden birini tercih ederek aktardığı, aktüel meselelere değindiği için fikhî kitaplarından daha kullanışlı olduğu kabul edilmiştir. Bu kapsam dâhilinde kaleme alınan kitaplardan bir kısmı basılmış, matbu

⁸ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhâtı Fikhiyye Kâmusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1992, I/ 247.

⁹ Ebû Zehra, Muhammed, *İslam’da Fikhî Mezhepler Tarihi*, trc. Abdülkadir Şener, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1968, I/159.

¹⁰ Ecer, A. Vehbi, Türk Kültürünün Tetkikinde Fetva Kitaplarının Önemi, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 8/90, 1970, 400; ayrıca bk. Yaman, *İslam Kamu Hukuku*, s. 30-31.

¹¹ Fetva, öncelikle konu ile ilgili tafsili delile, bu bulunamazsa fikhî usulünün diğer yöntemlerine göre elde edilen hüküm, nihai tahlilde Yüce Allah’ın norm koymadaki muradını ve hukuk düzeninden beklediği maslahatı ifade eden makâsıd-ı şerîa süzgecinden geçirilerek işleme alınır. Bu konuda bk. Yaman, Ahmet, *Fetva Usûlü ve Âdabı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 125.

¹² Ebû’l-‘Ulâ Mardin, s. 583.

¹³ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s.181.-182.

¹⁴ İslam hukuku literatüründe bir konu hakkında ortaya konulan çeşitli içtihatlardan fetva için tercih edilen görüş, bu kavramla ifade edilmiştir. Bk. Yaman, *İslam Kamu Hukuku*, s. 30.

¹⁵ Bilmen, I/ 247; Atar, s. 495.

olmayanlar da kütüphanelerde mevcuttur.¹⁶ Hazırlandığı dönemin ilmî, dinî/hukukî ve ahlâkî meselelerini aksettiren tarihi bir belge niteliği taşıyan fetva kitapları/mecmuaları, örf, adet gibi mahallî şartlar ve milli hususiyetle ilgili olması itibarıyla İslam toplumunun sadece hukukî değil, aynı zamanda sosyal tarihinin de en değerli kaynakları hükmündedir.¹⁷

Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) yirmi yıllık bir zaman diliminde hazırlamış olduğu “*Keşfü’z-zunûn*” adlı eserinde fetâvâ adıyla kaydedilmiş yüz otuz,¹⁸ zeylinde ise yaklaşık kırk eser adına yer verilmektedir.¹⁹ Biyografi âlimi Bursalı Mehmet Tâhir'in (ö. 1925) ise Osmanlı döneminde Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1526), Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) ve Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) dışında fetvaları kitap haline getirilmiş olan âlimlerin yetmiş bir fetâvâ kitabından bahseder. Bunlardan yirmi altısı şeyhülislamı, biri de II. Bayezid'in (ö. 918/1512) oğlu Şehzade Korkut'a (ö. 919/1513) aittir.²⁰ İşte bizim çalışmamıza konu olan ve Osmanlı'da şeyhülislamlık makamında bulunduğu sırada verdiği fetvalardan oluşan fetvaların bir araya getirilmesiyle “*Fetâvâ-yı Ali Efendi*” adıyla vücuda getirilen eserin sahibi Çatalcalı Ali Efendi'nin ailesi, eğitimi, devlet kurumlarındaki görevleri, şeyhülislamlık makamına getirilişi ve nihayetinde fetâvâ geleneğine katkısı üzerinde durulacaktır.

I. AİLESİ VE EĞİTİMİ

İstanbul sınırları içinde bulunan Çatalca'da 1041/1631'de dünyaya gelen Osmanlı devrinin kırk üçüncü şeyhülislamı Çatalcalı Ali Efendi²¹, Osmanlı döneminde ilmiye sınıfının başında yer alan şeyhülislamlık makamında uzun süre görev yapmış âlimlerdendir.²² Babası aslen Alâiyeli/Alanyalı olup Çatalca'ya giderek orada ilmî ve

¹⁶ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 181.

¹⁷ Ecer, s. 401.

¹⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1362/1943, 2/1218-1230.

¹⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzahu’l- meknun fi’z-zeyli ‘ala Keşfi’z-zunûn an esami’l-kütübî ve’l-fünûn*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1366/1947, 2/155-158.

²⁰ Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, ts. 1/476-480.

²¹ Müstakimzâde Süleyman Sâdetin, *Devhatü’l Meşayih*, Çağrı Yayınları, 1978 İstanbul, s. 71; İlmiye Sâlnâmesi, haz. Seyyit Ali Kahraman- Ahmet Nezih Galitekin- Cevdet Dadaş, İşaret Yayınları, İstanbul, 1998, s. 394.

²² Osmanlı devrinde Fahreddîn-i Acemî Efendi (ö.865/1460) otuz yıl; Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) yaklaşık yirmi dokuz yıl; Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1526) yirmi dört yıl; Molla Hüseyin (ö. 885/1480) yirmi yıl; Çatalcalı Ali Efendi ise yaklaşık on üç meşihat makamında görev yapmışlardır. Ayrıntılı bk. Altunsu, Abdulkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972, s. 4, 6, 14, 28, 94.

tasavvufî eğitim gören Şeyh Mehmed b. Kadı Hasan'dır.²³ 18. yüzyıl biyografi yazarlarından Şeyhî Mehmed Efendi'nin (ö. 1144/1731) belirttiğine göre ulemadan birine dânişmend²⁴ olmak için İstanbul'a gelerek Halvetiyye tarikatının²⁵ önde gelen isimlerinden Ömer Efendi'ye intisap edip orada eğitimini tamamladıktan sonra halife olarak Çatalca'ya gönderilmiştir. Çatalca'da inşa ettirdiği zaviyede göreve başlayan Mehmed Efendi, yıllarca irşat faaliyetinde bulunmuştur.²⁶ Çatalcalı Ali Efendi'nin ilmiye mesleğine mensup olan kardeşi Ebûbekirzâde Şeyh Mehmed Nümâyî Efendi ise müderris ve Selânik mollası olup Recep 1089/Ağustos-Eylül 1678'de vefat etmiştir. Onun oğlu Abdülbâki Efendi (ö. 1126/1715) ise sadece müderrislik görevinde bulunmuştur.²⁷

Kaynaklarda Çatalcalı Ali Efendi'nin ailesiyle ilgili kapsamlı bir malumat bulunmamakla birlikte kızı Ayşe Hanım'ın, Osmanlı ulemasından Bursa kadısı Yenişehirli Şerif Efendi ile evlendiği bilgisi yer almaktadır. Bu evlilikten doğan torunu Seyyid Mehmed Şerif Efendi²⁸, İstanbul kadılığı ve nakibüleşraflık, İstanbul kadılığı, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği görevlerinde bulunmuştur. Bu görevleri sırasında dedesi Çatalcalı Ali Efendi'nin şeyhülislamlığı sırasında verdiği fetvaları bir araya getirerek "*Mecmuatü'l-aliyye fi'l-fikhi'l Hanefiyye*" adlı müstakil eseri vücuda getirmiştir. Fetâvâ-yı Ali Efendi adıyla baskıları yapılan ve çok sayıda yazma nüshaları bulunan eserin giriş kısmında, sonraki dönem âlimleri tarafından bu esere itimat edildiğini ve uygulamada esas alındığını belirtir.²⁹ Bursalı Mehmet Tahir Efendi (ö.1925), Mehmed Şerif Efendi'ye ait fetvâları "*Fetâvâ-yı Şerifzâde*" adıyla toplandığını belirtse de³⁰ diğer kaynaklarda böyle bir bilginin verilmemesi, Mehmed Şerif Efendi'nin dedesine ait fetvaları derlediği mecmuanın yanlışlıkla kendisine nispet edildiğini akla getirmektedir.³¹ Ayrıca Sultan III. Mustafa (ö. 1187/1774) döneminde 1187/ 20 Ağustos 1773'te Şeyhülislam

²³ Müstakimzâde, 71; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, çev. Seyyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, 1/252; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara, 1988, 4/479.

²⁴ Medrese tahsili görmüş olanlar hakkında kullanılan tabirlerden biridir. Bk. Pakalın, Mehmet Zeki, "Dânişmend", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, 1/393.

²⁵ Şeyh Ebî Abdullah Sırâüddin Ömer İbni eş-Şeyh Ekmelüddin'ül Ehci tarafından kurulan tarikatın adıdır. Bk. Pakalın, "Halvetiyye", 1/714.

²⁶ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l fuzalâ*, nşr. Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989, 2/ 67.

²⁷ Mehmed Süreyyâ, 1/ 253; 4/ 1280.

²⁸ Başar, Serhat, *Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2017, s. 251.

²⁹ Özcan, Tahsin, "Seyyid Mehmet Şerif Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, 37/69-70; ayrıca bk. Başar, s. 150.

³⁰ Mehmet Tâhir, 1/477; Altunsu, s. 147.

³¹ Özcan, "Seyyid Mehmet Şerif Efendi", 37/70.

Mirzazâde Mehmed Said Efendi'nin (ö.1188/1775)³² yaşlılık ve hastalık sebebiyle istifası üzerine şeyhülislamlık makamına getirilerek yaklaşık altı ay bu görevde bulunmuştur. Ancak daha sonra Sultan I. Abdülhamit (ö.1203/1789) tarafından azledilmiştir. 1193/1769'da ise İstanbul'da vefat etmiş ve Eyüpsultan'da Şekerpere Türbesi yakınlarında Çivizâde mezarlığına defnedilmiştir.³³

Çatalcalı Ali Efendi, başlangıç mahiyetindeki tahsilini önce ilmiye sınıfından olan ve aynı zamanda tasavvufi yönü de bulunan babası Mehmed b. Hasan Alâî'den almış, daha sonra İstanbul'a giderek 1057/1647 yılında Osmanlı devrinin otuz birinci şeyhülislamı olan Hoca Abdurrahim Efendi'nin (ö.1066/1656)³⁴ yanında 1057/1647'de mülâzım olmuş, yani bir nevi meslekî eğitimden geçmiş ancak hocasının şeyhülislamlıktan azledilmesi üzerine memleketine dönmüştür. Daha sonraki zamanlarda tahsilini ilerletmek üzere 1062/1652'de tekrar İstanbul'a giderek Şeyhülislam Minkârîzâde Yahyâ Efendi'ye (ö. 1088/1678)³⁵ intisap ettiği, mülâzım olduğu ve hocasının kadılık yaptığı yıllarda nâiblik görevinde bulunduğu ve onun en güzide öğrencileri arasına girmeyi başardığı bilinmektedir.³⁶

II. DEVLET KADEMELERİNDEKİ GÖREVLERİ

◊ Bâb Mahkemesi Nâibliği

Çatalcalı Ali Efendi, hocası Minkârîzâde Yahya Efendi, 1652 yılında Mısır kadısı olması üzerine onunla birlikte Kahire'de Bâb Mahkemesi nâibi³⁷ olmuş ve bu sırada hac fârizasını da yerine getirmiştir. Yahya Efendi, 1069/1659 yılında İstanbul kadılığına tayin edildiğinde mülâzımı olan Ali Efendi de Bâb Mahkemesi nâibliğine tayin edilmiştir. 1071/1661 yılında ise Abdurrahimzâde Mehmed Efendi'nin Mısır

³² Osmanlı döneminde kadılık, kazaskerlik, nakibüleşraflık ve Osmanlı devrinin yetmiş sekizinci şeyhülislamı olarak görev yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İpşirli, Mehmet, "Mirzazâde Mehmed Said Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2005, 30/169-170.

³³ Altunsu, s. 147.

³⁴ Altunsu, s. 94.

³⁵ Minkârîzâde Yahyâ Efendi, aslen Alâiyeli olup Osmanlı döneminde müderrislik, kadılık, kazaskerlik ve nihayetinde şeyhülislamlık makamına getirilmiş önemli simalardan biridir. Ayrıntılı bk. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 93.

³⁶ Müstakimzâde, s.71; Şeyhî, II, 67; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4/479; Özel, Ahmet, *Hanefti Fıkıh Âlimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, 325; İpşirli, Mehmet, "Çatalcalı Ali Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, 8/234.

³⁷ Bâb mahkemesi: İstanbul kadınlarının nâibi makamında olan biri tarafından idare edilen mahkemenin adıdır. Bâb nâibi ise bâb mahkemesi reisinin unvanıdır. Esasen Kadı'nın vekili anlamında kullanılan bu terim, hukuk hâkimlerine nispetle sulh hâkimleri ne ise bâb nâibleri de öyledir. Osmanlıda İstanbul, Şam, Bağdat gibi büyük şehirlerde bâb mahkemeleri ve nâibleri mevcut olmuştur. Ayrıntılı bk. Pakalın, "Bâb Mahkemesi ve Bâb Nâibi", 1/142.

kadılığına tayini sırasında ikinci defa Kahire Bâb Mahkemesi nâibi olmuş, farklı yerlerde yaptığı görevlerde gerek ahlâkı gerekse meslekteki ehliyeti ve dirayetiyle³⁸ henüz otuz yaşına ulaşmadan ilim çevrelerinde meşhur olmuş ve “*Nâib Çelebi*” olarak anılmaya başlanmıştır.³⁹ Bu görevde bulunduktan sonra devlet kademelerinde mühim görevleri deruhte eden bir konuma ulaşmıştır.

♦ Müderrislik- Kadılık ve Kazaskerlik Görevi

Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin meşihat makamına getirilmesiyle onun yanında devam eden staj/mesleki eğitim dönemi sona ermiş olan Çatalcalı Ali Efendi, eğitim ve öğretim faaliyetlerine başlayarak önce 1073/1663'te La'lî-zâde Abdülaziz Efendi yerine Mesih Paşa Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir. Bu görevi sırasında Sadrazam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa (ö.1087/1676) komutasındaki Osmanlı ordusu Uyvar seferine çıktığında o da ordu kadısı⁴⁰ olarak görevlendirilmiştir. Bu sefer sonucunda Osmanlı ordusu zaferle dönünce 1074/1664'te Sarı Osman Efendi yerine Hâfız Paşa Medresesi'ne, daha sonra ise 1075/1665'te selefi Osman Efendi yerine Gazenfer Ağa Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır.⁴¹

1076/1666 yılında yeniden yargı görevine dönen Çatalcalı Ali Efendi, Hâmid Efendi yerine Selânik kadılığına getirilmiş ancak Girit seferine çıkan Osmanlı ordusunda kadılık görevi yine ona tevdi edilmiş o da yerine nâib bırakıp orduyla birlikte sefere katılmıştır.⁴² Gerek Uyvar gerekse Girit seferlerinde ordu kadısı olarak yaptığı başarılı hizmetlerle devlet erkânının özellikle Sadrazam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın takdirini kazanmıştır.⁴³ Bunun akabinde 1078/1668'de Kebîrî-zâde Mustafa Efendi Selânik kadılığına atanmıştır. 1081/1670 yılında ise Ankarâvî Mehmed Efendi yerine Kahire kadılığına getirilen Çatalcalı Ali Efendi, göreve başlamak üzere giderken aynû't-tüccâr denilen yere geldiğinde İstanbul'a çağrılarak Kadri Efendi yerine Rumeli kazaskerliğine tayin edilmiş ve bu görevini dört yıl sürdürmüştür. Çatalcalı Ali Efendi'den boşalan Kahire kadılığına ise Kabakulak-zâde Mehmed Efendi getirilmiştir.⁴⁴

³⁸ Şeyhî, 2/ 68; Özel, s. 325; İpşirli, “Çatalcalı Ali Efendi”, 8/234.

³⁹ Şeyhî, 2/ 68.

⁴⁰ Osmanlı padişahları sefere çıktıklarında askerî sınıfların kadıları olan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri de orduyla birlikte gidip kendilerine ait şer'î işleri yürütmüşlerdir. Padişahlar, seferi terk ettiklerinde vezir-i âzâmlar, serdar-ekrem olarak giderler, kazaskerler ise padişahla birlikte kalırlar ve bunlara vekâleten “*ordu kadısı*” ismiyle mevâlî denilen büyük kadıların mâzullerinden liyakat ve malumat itibarıyla değerli birisi bu göreve tayin olunarak orduyla birlikte sefere gönderilmiştir. Ayrıntılı bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s.133.

⁴¹ Şeyhî, 2/ 68; ayrıca bk. Altunsu, s. 94; Özel, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, s. 325.

⁴² Şeyhî, 2/ 68.

⁴³ Altunsu, s. 94; İpşirli, “Çatalcalı Ali Efendi”, 8/234.

⁴⁴ Şeyhî, 2/ 68; ayrıca bk. Müstakimzâde, s.71-72; İlmiyye Sâlnâmesi, s. 394; Altunsu, s. 94.

◆ Şeyhülislamlık Görevi

Ebüs-sûd Efendi, müftü yani şeyhülislamlığa gelinceye kadar kendisi de dâhil olmak üzere şeyhülislamlığa atamayla ilgili belirli bir usul söz konusu olmamıştır. Kazaskerlik, mevleviyet denilen büyük kadılık ve müderrislik yapanlardan münasip olanları müftülüğe/şeyhülislamlığa getirilmiştir. Ebü-s-sûd Efendi'den itibaren ise şeyhülislamlık, Rumeli kazaskeri olanlara verilmeye başlanmıştır ancak bazen Anadolu kazaskeri veya bunun pâyelerinden de getirildiği de olmuştur. Şeyhülislamlar, Divan-ı Hümâyün⁴⁵ âzası olmamış ancak nadiren de olsa dinî bir meselenin halli için ya da yanlış bir kararı düzeltmek için Divan-ı Hümâyün'a davet edilmişlerdir.⁴⁶ Çatalcalı Ali Efendi, 1673'de kazaskerlik görevinden azledildiğinde⁴⁷ Ayıntab kazası arpalık⁴⁸ olarak kendisine verilmiştir. Ancak bir süre sonra Şeyhülislam Minkârîzâde, hastalığı sebebiyle emekliye sevk edildiğinde, IV. Mehmed, Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın tavsiyesi üzerine Çatalcalı Ali Efendi'yi şeyhülislam olarak atama kararı almıştır. Bunun üzerine Osmanlı ordusunun Ukrayna seferi için Hacıoğlu Pazarı denilen mevkide bulunduğu sırada oraya çağrılarak 15 Zilkade 1084/21 Şubat 1674'te henüz kırk üç yaşında iken şeyhülislamlığa atanmıştır.⁴⁹ Ali Efendi'nin şeyhülislamlık makamına tayin edildiği Hicrî 1084 yılı için Nâilî Mehmed Efendi, "*Ma'denü'l-ilmi Ali ve aleyhi'l fetvâ*" diye kayıt düşmüştür.⁵⁰

Esasen Çatalcalı Ali Efendi, o dönem teamüllerinin aksine henüz on altı yaşında iken Minkârîzâde Yahyâ Efendi'den mülâzım olduktan sonra kısa süre içinde Sadrazam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın da takdiriyle süratle yükselerek kırk üç yaşında şeyhülislam olması herkesi hayrete düşürmüştür.⁵¹ Şeyhülislamlık makamını haysiyet ve istiklalini titizlik ve cesaretle koruduğu için devşirme vezirler tarafından sevilmemiştir.⁵² Bu bakımdan kaynaklarda onun bu makama yükselişi, selefi ya da çağdaşı olan âlimlerin de tepkisini çektiğinden bahsedilmektedir.⁵³ Ancak bu yükselişte babasından aldığı ahlaki terbiye

⁴⁵ Bütün İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de başlangıçta hükümdarın sonraları ise sadrazamın başkanlığında toplanarak devlet işlerine bakan meclisin adıdır. Bk. Pakalın, "Divan-ı Humayun", 1/462.

⁴⁶ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s.185.

⁴⁷ Altunsu, s. 94.

⁴⁸ Arpalık: Osmanlı'da devlet memurlarına hizmette bulundukları süre zarfında maaşlarına ilâve olarak ya da görevden ayrıldıktan sonra bir nevi emekli maaşı şeklinde tahsis edilen gelir anlamında bir terimdir. Ayrıntılı bk. Cahit Baltacı, "Arpalık", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, 3/ 392.

⁴⁹ Şeyhî, 2/ 68; Müstakimzâde, s. 72; Altunsu, s. 94; Özel, s. 325; İpşirli, "Çatalcalı Ali Efendi", 8/234.

⁵⁰ Müstakimzâde, s.72; Şeyhî, 2/ 68.

⁵¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4/ 479.

⁵² İlmiyye Sâlnâmesi, s. 394; Karaman, s. 289.

⁵³ Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2013, 1/305.

ve eğitimin yanı sıra atandığı görevlerde ortaya koyduğu ilmi yeterlilik, samimiyet ve sadakatin etkili olduğu söylenebilir.

Padişah Sultan IV. Mehmed'in iltifatına mazhar olan Çatalcalı Ali Efendi, ilmiye silsilesini başarı bir şekilde sürdürerek hocasının yerine geçmiştir. Görevi sırasında hiç kimseyi işine müdahale ettirmeyen ilim ve fazilet sahibi bir âlim olan Ali Efendi'nin⁵⁴ yaklaşık on üç yıl süren şeyhülislamlık dönemi, 1683 yılında Viyana bozgunu neticesinde Macar topraklarının elden çıktığı oldukça sıkıntılı süreçlerin yaşandığı bir döneme rastlamaktadır. Padişah IV. Mehmed'in avcılık tutkusundan vazgeçmediği ve devlet işlerinin iyi yönetmediği eleştirilerine muhatap olmasına rağmen Ali Efendi'nin bu vahim tablo karşısında padişahı ikaz etmediği için görevini layıkıyla yapmadığı ileri sürülmüştür. Hatta kazaskerler, kendisini ziyaret ederek padişahın Cuma namazına gelmemesinin ve devlet işleriyle ilgilenmemesinin nedenini ona sorarak dolaylı olarak bu işleyişte şeyhülislamın da dahil olduğunu adeta sorgulamışlardır. Ali Efendi de bu vaziyeti bir yazı ile Kaymakam Recep Paşa'ya bildirmiş, o da bu durumu padişaha arz etmiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra padişahın gittiği Vâlîde Camii'ne cuma namazına giderken orada bulunan halk tarafından hakarete uğramış ve hatta arabası parçalanmaya çalışılmıştır. Bu olaydan etkilenen Ali Efendi, Budin'in düşmesi akabinde memleketin her tarafında avcılık alışkanlığından vazgeçmeyen padişah aleyhinde vaazların verildiği bir sırada Davut Paşa'da bulunan padişah tarafından Sadaret Kaymakamı Hersekli Recep Paşa ile şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi de danışmaya çağırılmasına rağmen "*Bizim o tarafa gitmemize ulemanın muvafakati yoktur; emirleri ne ise ilâm buyursunlar*" cevabını göndermesi, padişahı oldukça gücendirmiştir. Bunun üzerine İstanbul Kaymakamı Hersekli Recep Paşa, Ali Efendi aleyhinde konuşmuş, onun teşvikiyle diğer düşmanları da birleşince şeyhülislamı 1097/ 26 Eylül 1686'de dimağının fesada uğradığı gerekçesiyle görevinden azledilerek sürgüne gönderilmiş, onun yerine şeyhülislamlık makamına Rumeli kazaskeri Ankarâvî Mehmed Efendi (ö. 1098/1682) getirilmiştir.⁵⁵ Böylece Çatalcalı Ali Efendi'nin ilk şeyhülislamlığı yaklaşık on üç yıl sürmüştür.⁵⁶

Bu görevden azledildikten sonra 1686'da önce Rodos'a sonra oradan alınıp Bursa'ya sürgün edilen⁵⁷ Ali Efendi'ye Gelibolu, Şehirköy, Sultanhisar kazaları arpalık olarak verilmiştir. 1687'de Rodos adasına gönderilmesine rağmen bir süre sonra tekrar Bursa'ya dönmesine izin

⁵⁴ İlmiyye Sâlnâmesi, s. 394.

⁵⁵ Silâhdar Mehmed Ağa, *Silahtar Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928, 2/ 245-248; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4/ 480; İpşirli, "Çatalcalı Ali Efendi", 8/234.

⁵⁶ Müstakimzâde, *Devhatü'l Meşayih*, 72; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, 94.

⁵⁷ İlmiyye Sâlnâmesi, s. 394; Özel, s. 325.

verilmiştir. Bu defa arpalıkları Tire, Pınarhisar, Karasu Yenicesi'ne çevrilmiştir.⁵⁸ Ancak Sultan II. Süleyman (ö.1102/1691) padişah olunca onu affederek 1690 yılında İstanbul'a getirtmiştir.⁵⁹ Daha sonra II. Ahmed'in (ö. 1106/1695) Şeyhülislam Ebûsaidzâde Feyzullah Feyzi Efendi'nin (ö. 1110/1698)⁶⁰ azli üzerine Çatalcalı Ali Efendi, Edirne'ye davet ederek Alay Köşkü'nde iltifatla karşılamış, IV. Mehmed döneminde devlete yaptığı hizmeti göz önünde bulundurarak kendisinin meşihat makamına getirdiğini bildirmiş ve hiçbir şekilde doğruyu ifade etmekten imtina etmemesini ona söylemiştir.⁶¹ Böylece 1103/10 Mart 1692 yılında Çatalcalı Ali Efendi, ikinci kez şeyhülislamlığa getirilmiştir.⁶² Bu atamanın yapıldığı hicri 1103 yılı için *Âleme oldu yine müftî Aliyy-i âkîl*" şeklinde tarih düşülmüştür.⁶³ Ancak bu göreve atanmasından kısa bir süre sonra 2 Şâban 1103/ 19 Nisan 1692'de Edirne'de vefat etmiş ve Zehrimâr Camii hâziresine defnedilmiştir.⁶⁴ Ali Efendi'yi, Osmanlı müftüsü ve âlimi Zenbilli Ali Efendi'den ayırmak için kendisine Çatalcalı Ali Efendi denilmiştir.⁶⁵ Öte yandan tarikat yönü bulunması nedeniyle de "*mecmau'l-bahreyn*" diye anılan Ali Efendi'nin uzun şeyhülislamlık sürecinde düzenlediği ya da imzaladığı belgelerden arşivlerde çokça örnek mevcut olduğu gibi orijinal fetvalarından da birçok örnek bulunmaktadır. Rumeli kazaskerliği sırasında tutulan bir rûznâmçe⁶⁶ İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nde kayıtlıdır (nr. 45).⁶⁷ Çatalcalı Ali Efendi'ye ilişkin buraya kadar verdiğimiz biyografik malumattan sonra Osmanlı'da fetâvâ geleneği ve bu kapsamda ona şöhet kazandıran "*Fetâvâ-yı Ali Efendi*" adlı eserine yer vereceğiz.

⁵⁸ İpşirli, "*Çatalcalı Ali Efendi*", 8/234.

⁵⁹ Özel, s. 325.

⁶⁰ Osmanlı devrinin kırk altıncı şeyhülislamı olan Erzurum doğumlu Ebûsaidzâde Feyzullah Feyzi Efendi, müderrislik, kazaskerlik yapmış ve 1099/14 Şubat 1688'de II. Süleyman tarafından Debbağzâde Mehmed Efendi (ö. 1114/1702) yerine şeyhülislamlık makamına getirilmiştir. Ayrıntılı bk. Altunsoy, s. 98 vd.

⁶¹ İpşirli, "*Çatalcalı Ali Efendi*", 8/234.

⁶² Altunsoy, s. 94.

⁶³ Müstakimzâde, s. 72.

⁶⁴ Altunsoy, s. 94; Özel, s. 325; Başar, s. 250.

⁶⁵ Şeyhülislam Fetvaları (Ali Efendi), sad. İbrahim Ural, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 2.

⁶⁶ Hazineye bağlı gelir ve gider defterlerine bakan memurlar için kullanılan bir terimdir. Bu işlemlerin tutulduğu deftere "*Rûznâme*" denildiği için memur için de bu tabir kullanılmıştır. Bk. Pakalın, "*Rûznâmçe*", 3/ 62; resmi bir defter türü olarak rûznâmçe, daha çok hazinedeki gelir-giderlerin kaydedildiği defterleri ifade eder. Ayrıntılı bk. Afyoncu, Erhan, "*Rûznâme*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2008, 35/276.

⁶⁷ İpşirli, "*Çatalcalı Ali Efendi*", 8/234.

III. OSMANLI'DA FETÂVÂ GELENEĞİ VE FETÂVÂ-YI ALÎ EFENDİ

A. Oluşum Süreci

İnsanların pratik hayatta karşılaştıkları hukuki meselelere dair sordukları sorulara verilen cevaplardan oluşan eserleri ifade eden fetva mecmuaları, önceki dönemlerde Hanefî mezhebini kuran hukukçulardan herhangi biri, fikhî bir mesele hakkında mevcut bir görüş bulunmadığı takdirde kendi içtihadına dayanarak meseleyi çözüme kavuşturmuştur.⁶⁸ İslam hukukçularının fetva mahiyetinde görüşlerini ifade ettikleri bu eserler, genelde fetvâ/fetâvâ, mecmûa, nevâzil, vâkıât, mesâil gibi başlıklar halinde bir araya getirilmiştir.⁶⁹ Hicri 4. yüzyıldan itibaren klasik fıkıh ilmi literatürü içerisinde ayrı bir bölüm olarak gelişen fetva literatürü, özellikle dinî/hukuki alanda uygulamalarda esas alınan mezhep mensupları tarafından özenle tutulan notların bir araya getirilmesiyle fikhî bir alan meydana getirilmiştir. Bu durum, özellikle Osmanlı döneminde uymak zorunda oldukları Hanefî mezhebi içinde birçok görüş arasında muteber olan görüşlere kolayca ulaşabilme imkânı sağlaması ve böylece bu alanda zengin bir literatürün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öncelikle o dönem ilmi otorite olan şeyhülislamla sorulan fetvalar, öğrencilerinin veya resmi memurların gayretleriyle fikhî bablara göre toplanıp çeşitli şekillerde derlenerek fetva mecmuaları vücuda getirilmiştir.⁷⁰

Osmanlı Devleti'nde mahkemelerde dinî/hukuki bütün meseleler, kadılar tarafından Hanefî mezhebindeki hâkim görüşe göre hükme bağlanmıştır. Bu mezhebin esasları ise fıkıh kitaplarında ve fetva mecmualarında tüm ayrıntılarıyla ortaya konulmuştur.⁷¹ Fetva verilen meseleler, her zaman dinî/fikhî çerçevede kalmayıp ibadet, ahlak ve muamelatla hiç ilgisi olmayan sorulara bile şeyhülislam tarafından cevap verilmiştir. Genel anlamda soru-cevap tarzında bazen de sorular olmaksızın sadece cevaplar şeklinde hazırlanan bu eserler, sık karşılaşılan meselelere Hanefî mezhebindeki muteber görüşü ihtiva ettiği için kadıların en çok başvuru kaynağı olmuş, genellikle fetva verenin mezhebinden deliller getirildiği halde bir mezhebin delilleriyle bağlı kalmaksızın Kitap, Sünnet ve diğer kaynaklardan da delillerin getirildiği olmuştur.⁷² Bu çerçevede kadıların önüne ihtilafli bir mesele

⁶⁸ Cin, Halil – Akgündüz, Ahmed, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, 1/109.

⁶⁹ Bu konuda ayrıntılı bk. Düzenli, Pahlül, *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya, 2007, s. 68.

⁷⁰ Özen, Şikrî, "Osmanlı Dönemi Fetvâ Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi: Türk Hukuk Tarihi Sayısı 3/5 2005*, s. 375-376.

⁷¹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 91, 113.

⁷² Zeydan, Abdülkerim, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. Ali Şafak, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 207.

getirildiğinde medreselerde okudukları fıkıh kitaplarından istifade ettikleri gibi pratik ihtiyaçları karşılamak üzere hazırlanmış olan ve en çok karşılaşılan hukuki mesele ve cevaplarını ihtiva eden fetva mecmuaları da kadı ve müftülere oldukça yararlı olmuştur.⁷³ Ayrıca fetva işlerini yürütmek üzere dinî/hukuki meselelerde ihtisas sahibi kişiler arasından, fetva sorumluluğu şeyhülislamın uhdesinde olmak üzere, fetva emini tayin edilmiştir.⁷⁴

16. yüzyıldan sonra şeyhülislamlar, selefleri döneminde bizzat tetkik edilerek verilen fetvaları kendileri bizzat tetkik etmeyip bu işi fetva eminlerine bıraktıkları için o tarihten sonra fetva eminlerinin önemi artarak bir fetva dairesi kurulmuş ve Tanzimat'tan sonra “*fetvahâne*” tesis edilerek dâva ve hüküm işleri fakihlerden oluşan bir heyet tarafından yürütülmüştür. Fetva vermek üzere müracaat edilen fetva kitap ve mecmuaları ise bu bölümde muhafaza edilmiştir.⁷⁵ Bu dönemde kadılar, mahkemeye intikal eden hukuki ihtilafları çözerken Hanefî mezhebinde yazılmış muteber fıkıh kitaplarına ve yine bu mezhep esaslarına göre verilmiş fetvaları bir araya getiren fetva mecmualarına başvurmuşlardır. Fatih Sultan Mehmed (ö. 886/1481) devrine kadar Osmanlı medreselerinde okutulan “*el-Hidâye*,” *Kenzü'd- dekâik*”, “*Vikâyetü'r-rivâye fî mesâ'ili'l-Hidâye*”, “*el-Muhtâr*” başta olmak üzere diğer Hanefî fıkıh kitapları, mahkemelerde kadılara bilgi ve bir tür yürürlük kaynağı olarak işlevi görmüştür.⁷⁶ Ayrıca 15. yüzyılda Osmanlı Şeyhülislamı Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) kaleme aldığı “*Dürerü'l-hükkâm fî Şerhi Ğururi'l-Ahkâm*”⁷⁷ adlı eseri, Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren mahkemelerde uzun yıllar en çok başvuru bilgi kaynağı olmuştur.⁷⁸ 16. yüzyılda Kanunî Sultan Süleyman (ö.974/1566) devrinden itibaren ise Hanefî hukukçulardan İbrahim Halebî'nin(ö. 956/1594) *Mülteka'l-ebhûr*”⁷⁹ adlı eseri, yarı resmi yürürlük kaynağı olarak “*Dürer*” in yerini almıştır.⁸⁰ Hacı küçük ve kullanışlı kolay olan bu eser, yazılış şekli itibarıyla adeta madde numaraları konmamış muhtasar bir kanun metni

⁷³ Aydın, Mehmet Akif, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 233.

⁷⁴ Üçok, Coşkun – Mumcu, Ahmet – Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara, 1999, s.196.

⁷⁵ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 202.

⁷⁶ Bilmen, 1/ 249; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 28, 181; Aydın, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 98. Burada belirtilen kitaplar hakkında geniş bilgi için bk. Özel, s. 86, 113, 121,123.

⁷⁷ Molla Hüsrev'in kaleme aldığı bu esere dair birçok şerh ve haşiye yapılmıştır. Ayrıntılı bk. Kâtip Çelebi, 2/1199-1200; Özel, s. 204.

⁷⁸ İnalcık, Halil, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 13/2, 1958, s.126; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 98.

⁷⁹ Hanefî fıkının temel kaynaklarından *Muhtasarü'l-Kudurî*, *el-Muhtâr*, *Kenzü'd-dekâik* ve *el-Vikâye* gibi eserlere dayanarak telif edilen ve on yedi binden fazla fikhî meseleyi ihtiva eden *Mültek'l-ebhur*” adlı bu eser ile ilgili elli civarında şerh bulunmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bk. Kâtip Çelebi, 2/1814-1816; Bağdatlı İsmail Paşa, 2/551; Özel, s. 248.

⁸⁰ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s.181.

olma özelliğine sahip olduğu için yazıldığı dönemden Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin (1869-1876) kabulüne kadar kadıların sıklıkla başvurdukları bir tür yürürlük kaynağı işlevi görmüştür.⁸¹ Böylece sonradan gelen müftülerin işlerini kolaylaştırmıştır.

Fıkıh kitaplarında yer alan hukuki meseleler, belli bir sistematik çerçevede ve ilmî olarak incelendiğinden mukallit müftüler, ortaya çıkan her dinî/ hukukî meselenin hükmünü bu kitaplardan çıkarabilmek için bazı durumlarda sıkıntı çekmişlerdir. Bu sebeple önceki şeyhülislam veya müftülerin verdikleri cevaplar, bizzat kendileri veya başkaları tarafından toplanarak kitap haline getirilmiştir. Bunlar, genellikle soru-cevap tarzında olduğu, çeşitli görüşlerden birini tercih edip aktardığı, aktüel meselelere temas ettiği için fıkıh kitaplarından daha kullanışlı kabul edilmiştir.⁸² Fetva mecmualarının en çok karşılaşılan problemlere yer vermeleri, Hanefî mezhebi içinde hâkim görüşü bildirmeleri sebebiyle kadıların çok sık başvurdukları metinlerden sonra ikinci önemli bilgi kaynağı olmuştur. Ayrıca verdikleri hükmün doğruluğundan emin olmak ve kararlarının Divân-ı Hümâyün gibi bir üst yargı mercii tarafından geri gönderilmesini önlemek için kadıların, bir mesele ile ilgili hükmü, güvenilir bir hukukçunun özellikle bir şeyhülislamın fetvasına dayandırma arzuları da İslam ve Osmanlı hukuk tarihi boyunca fetva mecmualarının çok yaygın olarak kullanılmalarına yol açmıştır.⁸³ Sadece Osmanlı Devleti döneminde hazırlanan fetva mecmualarının sayısının yüzü geçtiği⁸⁴ dikkate alındığında bunların dinî/hukukî meselelerin çözümünde ne kadar işlevsel bir rol oynadığı daha iyi anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde yargı müessesesinin ve ilmiye sınıfının başı olarak kabul edilen her şeyhülislamın görevi süresince kendisine sorulan hukuki meselelere verdiği cevapları ihtiva eden fetvaların ya bizzat kendisi ya da hayatında veya ölümünden sonra öğrencileri tarafından toplanması suretiyle⁸⁵ "*Fetâvâ*" ya da *Mecmûatü'l-fetâvâ*"⁸⁶ adı altında oluşan literatür hem içerik hem de derleyenlerin statüleri bakımından farklılıklar göstermektedir. Bu eserlerin bir kısmında, Osmanlı toplumunda karşılaşılan problemlerin cevabını oluşturan ve doğrudan şeyhülislamlar ya da müftüler tarafından verilen fetvalar derlenmiştir. Diğer bir kısmında ise kadı ve müftülere başvuru kaynağı olmak üzere el kitapları tarzında klasik Hanefî literatüründen derlenmiş meseleler aynen nakledilmektedir. Bu iki fetva literatürü, karışıklığa sebebiyet vermemek için birinci gruba girenler, "*aslî fetvâ mecmuaları*"; ikinci gruba girenler

⁸¹ Aydın, Mehmet Akif, *Osmanlı Aile Hukuku*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 34.

⁸² Atar, 12/495.

⁸³ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 98.

⁸⁴ Kâtip Çelebi, 2/1218-1230; Mehmet Tâhir, 1/476-480.

⁸⁵ Akgündüz, Ahmed, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyâtı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, 1/80.

⁸⁶ Bu iki tür fetva mecmuaları arasındaki fark gözetilmeksizin mecmuaların peş peşe sıralandığı da olmuştur. Bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 202.

ise “*menkul fetvâ mecmuaları*” diye isimlendirilmiştir. Her iki gruba giren derlemeler hem şeyhülislamlar hem de müftü, kadı ve fetva emini gibi daha alt kademede görev yapanlar tarafından oluşturulmuştur. Ancak şeyhülislamların verdikleri fetvalar ise genellikle kendileri tarafından derlenmemiş, fetva kâtipleri ya da eminleri tarafından bir araya getirilmiştir.⁸⁷

Osmanlı Devleti’nde fetva mecmualarının derleme tarzında oluşturulmasına özellikle 16. yüzyıldan itibaren başlanmıştır. 16. yüzyılın en önemli fetvâ derlemeleri, kuşkusuz Ebussuûd Efendi’nin verdiği fetvaların toplanmasıyla oluşturulmuştur. “*Fetâvâ-yı Ebussuûd*” adı altında birbirinden farklı birçok fetva mecmuası, çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır.⁸⁸ 17. ve 18. yüzyılda da fetâvâ literatürüne çeşitli şeyhülislamlara ait yeni birçok fetva mecmuası eklenmiştir. Bunlar arasında Zekeriyâ Yahyâ Efendi’nin (ö.1053/1644) “*Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*”, Minkârîzâde Yahyâ Efendi’nin “*Fetâvâ-yı Minkârîzâde*”, Ankaravî Mehmet Emin Efendi’nin “*Fetâvâ-yı Akaravî*”, Çatalcalı Ali Efendi’nin “*Fetâvâ-yı Ali Efendi*”, Feyzullah Efendi’nin (ö. 1115/1703) “*Fetâvâ-yı Feyziyye*”, Menteşzâde Abdurrahim Efendi’nin (ö. 1128/1716) *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, Yenişehirli Abdullah Efendi’nin (ö. 1156/1743) “*Behcetü’l Fetâvâ*”, Dürrişâde Mehmed Efendi’nin (ö. 1215/1800) “*Neticetü’l Fetâvâ*” adlı kitapları, kadıların en fazla başvurdukları eserler olarak dikkat çekmektedir. Osmanlı dönemi fetvalarına dair bu bilgiyi verdikten sonra Uzunçarşılı, sonradan gelen şeyhülislamların “*Behcetü’l Fetâvâ*”, “*Fetâvâ-yı Feyziyye*” ve “*Fetâvâ-yı Ali Efendi*” adlı fetva kitaplarına göre fetva verdiğini, bu durum ise sonradan gelen şeyhülislamların ilmi ve hukuki yönden onlardan bir kısmının malumatlarının noksan olduğunu belirtmiştir.⁸⁹

Şu var ki fetvaların somut olaylar için verilmiş dinî/hukuki çözümler olduğu dikkate alındığında bunların mecmualarda toplanmasının tarihi bir belge niteliği taşıdığı gibi daha sonra fetva verecek olan müftüler/shayhülislamlar ya da mahkemelerde davayı hükme bağlayacak kadılar için örneklik teşkil etmesi yönüyle pratik faydası da olmuştur.⁹⁰ Dolayısıyla, kadılar için son derece yararlı olan bu fetva mecmuaları, adeta yarı resmi birer yürürlük kaynağı vazifesi görmüştür. Bu süreçte hukuki esasların tespitinde müftülerin de hukuk müşaviri görevi üstlenerek hukukun tatbikinde kadılara yardımcı olmuşlardır.⁹¹

⁸⁷ Özen, s. 253.

⁸⁸ Bu konuyla ilgili bk. Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvâları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1972; Akgündüz, Ahmed, “Fetava-yı Ebussuûd Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, 12/441- 443; Demir, Abdullah, *Devlet-i Aliye’nin Büyük Hukukçusu Şeyhülislam Ebussuûd Efendi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.

⁸⁹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 202.

⁹⁰ Özen, s.252.

⁹¹ Aydın, Osmanlı Devleti’nde Hukuk ve Adalet, s. 233.

Ancak Osmanlı padişahları ihtilaflı bir meselede mevcut görüşlerden birini tercih ederek uygulanmasını istediklerinde şeyhülislamdan “fetvâyı şerife” olarak ifade edilen fetvayı alarak yapılan idari ve siyasi tasarrufları, İslam hukukuna dayandırma cihetine gittikleri gibi kadılarına gönderilen fermanlarda da aynı usul takip edildiği görülmektedir. Bu şekilde oluşan fetvalara dayalı hükümlere Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde çokça rastlamak mümkündür.⁹²

B. Özellikleri

Fetva mecmuaları, genelde soru-cevap tarzında hazırlanmış; her ne kadar dinî terim ve ifadeler zamana, bölgeye ve fetvayı veren kişiye bağlı olarak değişkenlik gösterse de belirli tabirlerin kullanılması geleneği önemli ölçüde hâkim olmuştur.⁹³ Buna mukabil bazı mecmualardaki fetvaların soru-cevap tarzında değil, soru belirtilmeksizin sık karşılaşılan meselelerin cevapları “*caizdir*”, “*caiz değildir*”, “*sahihtir*”, “*mekruhtur*” ya da “*mekruh değildir*” şeklinde verildiği görülmektedir.⁹⁴ Ayrıca fetvâ mecmuaları, klasik fıkıh kitapları sistematığı tarzında “*kitâb*” ve “*bâb*”lara göre düzenlenmiştir. Ancak bazı eserler, klasik fıkıh kitaplarındaki usule göre tertip edildiği halde kitâb ve bâblar yerine “*mesâil*” ve “*fasıl*”lardan oluştuğu görülmektedir.⁹⁵

Osmanlı toplumunda fetvâ mecmuaları genellikle Türkçe fetvâ mecmuaları hazırlandığı halde Arapça olarak kaleme alınan eserler de mevcuttur. 15 ve 17. yüzyıllarda Arapça muteber fıkıh ve fetva kitaplarından derlemeler, ulemanın yöneldiği önemli bir çalışma alanı haline gelmiştir. 16. yüzyıldan itibaren giderek artan bir şekilde Osmanlı şeyhülislam ve müftüleri Türkçe fetvaları derlenip tertip edilmesi ve bunların farklı biçimlerde, örneğin konularına göre bir ya da daha fazla şeyhülislamın fetvasının derlenmesi gibi alanlarda çalışmalar yoğunluk kazanmış ve bunun akabinde “*Fetâvâ-yı Ali Efendi*”, “*Fetâvâ-yı Feyziyye*”, “*Behcetü'l-Fetâvâ*”, “*Neticetü'l-Fetâvâ*” gibi eserler, en muteber kaynaklar olarak öne çıkmıştır. Bu durum, önceki zamanlarda Arapça fetvâ literatürünün Osmanlı uygulamasında daha etkin olduğunu, son yüzyıllarda ise Türkçe literatürün daha etkinleştirdiğini ortaya koymaktadır. Bunun arka planında muhtemelen ulemanın genellikle ilk yüzyıllarda olduğu ölçüde temel kaynakları okuyup uygulama yeteneklerinin azalmasının yattığı söylenebilir.⁹⁶ Arapça ve Türkçe olarak kaleme alınıp şekilleriyle günümüze kadar varlığını koruyan fetva

⁹² Cin- Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 1/109-110.

⁹³ Atar, s.12/494.

⁹⁴ Bu konuya dair örnekler için bk. Şahin, Mustafa, *İslam Hukukunda Fetvâ ve Osmanlılar Dönemi*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2000, s. 77, 85, 90, 153,164.

⁹⁵ Şahin, s. 61.

⁹⁶ Özen, s. 376.

mecmuaları, o dönemlerde toplumun önemli başvuru kaynakları arasında yer almıştır.⁹⁷

Fetva mecmualarındaki dinî/hukuki konular arasında en fazla yer verilen bölümlerin başında “*kitabu’l vakf*” gelmektedir.⁹⁸ Vakıf müessesesi, İslam’ın erken döneminden itibaren çok büyük ehemmiyet kazanmış, içtimai ve iktisadi hayat üzerinde derin etki bırakmış dinî ve hukuki bir müessese olduğu için⁹⁹ Osmanlı uygulamasında da İslam hukukçuları ve şeyhülislam tarafından yazılan fıkıh ve fetva kitaplarında vakıf konusuna genişçe yer ayrılmıştır.¹⁰⁰ Vakıf hukuku dışında toplumun ihtiyaç ve talepleri doğrultusunda şekillenen fetva mecmualarında sırasıyla aile, yargılama ve borçlar hukuku başta olmak üzere fikhin diğer alanlarına yer verildiği görülmektedir.¹⁰¹

C. Fetâva-yı Ali Efendi

Osmanlı döneminde birçok şeyhülislam ve âlimin verdiği fetvalar, mecmua haline getirilmiş ve nüshaları çoğaltılmasına rağmen bunlardan bazı şeyhülislamın derlenen fetva mecmuaları, Fetvahâne tarafından muteber kabul edilmiştir. Osmanlı döneminde fetva işlemlerinde önemli işlevler ifa eden bu müessesede memuriyet görevinde bulunan Cumhuriyet Dönemi hukukçularından Ali Himmet Berki (ö.1976), “Mevcut fetva mecmualarından mülga fetvahâne ve İslam hukuku âlimlerince en muteber kabul edilen mecmuaların “*Ali Efendi, Behçe, Feyziyye ve Neticetü’l fetâvâ*” olduğunu belirtmiştir.¹⁰² Burada öncelikle Çatalcalı Ali Efendi’nin eseri çalışma alanı olması itibarıyla onu ele aldıktan sonra da diğerlerine de kısaca temas edeceğiz.

Çatalcalı Ali Efendi, yaklaşık on üç yıllık bir süre görev yaptığı şeyhülisamlık döneminde verdiği fetvalardan oluşan “*Fetâvâ-yı Ali Efendi*” eseriyle meşhur olmuştur. Bu fetva mecmuası, en muteber kabul edilen dört fetva kitabından biridir.¹⁰³ Ali Efendi’nin verdiği fetvaların kaynaklarıyla ilgili çalışma yaptığı ancak bunu neticelendiremediği belirtilmektedir. Bu durum, İstanbul müftülüğü Ktp., 139 nolu kayıttta Şerifzâde Seyyid Mehmed Efendi tarafından derlenen “*el-Mecmuâtu’l-aliyye fi’l fıkhi’l Hanefiyye*” adlı eserin mukaddimesinde belirtilmektedir.¹⁰⁴ Osmanlıda 17. yüzyılda günlük hayatta karşılaşılan

⁹⁷ Örsten, Seda, “*Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetvâ Mecmuaları*”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 4(2007), s. 34.

⁹⁸ Şahin, s. 165.

⁹⁹ Köprülü, Fuad *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 295.

¹⁰⁰ Akgündüz, Ahmed, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2013, s. 96.

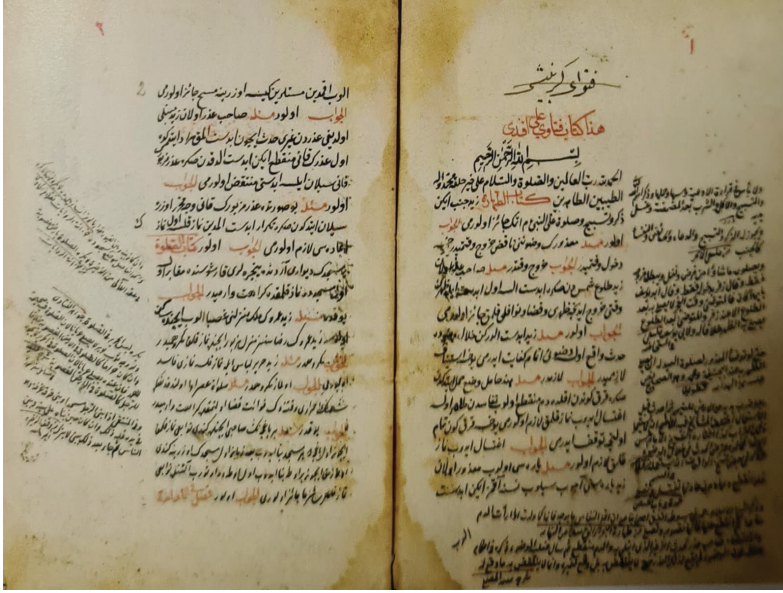
¹⁰¹ Şeyhülislam Fetvaları (Ali Efendi), 24 vd.

¹⁰² Berki, Ali Himmet, “Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı”, *Diyanet Dergisi*, 9/102-103 (Kasım-Aralık 1970, 427.

¹⁰³ Altunsu, s. 95.

¹⁰⁴ Arslan, Emine, “Osmanlı Dönemi Nüküllü Fetvâ Mecmuaları”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 5 (2008), s. 37.

meselere verilen fetvalardan oluşan bu mecmuanın o dönemin dinî, hukuki, sosyal ve kültürel hayatına yön vermesi bakımından önemli katkıları olmuştur. Bu eser, önce tek cilt halinde İstanbul 1245; daha sonra ise iki cilt halinde 1258, 1266, 1272, 1278, 1283, 1286, 1322, 1322, 1324-1325 tarihlerinde Fetâvâ-yı Feyziyye ile birlikte defalarca baskısı yapılmış ve aynı zamanda kütüphanelerde pek çok nüshası da mevcuttur.¹⁰⁵ Fetâvâ-yı Ali Efendi'nin İstanbul'da sadece yüze yakın yazma nüshası bulunmakla beraber eserin günümüze ulaşan en eski nüshaları 1102 tarihinde istinsah edilmiştir.¹⁰⁶

Çatalcalı Ali Efendi'ye Ait Fetvâ mecmuasının ilk iki sayfası, Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1133.

Çatalcalı Ali Efendi hayatta iken derlenen bu eser, soru-cevap şeklinde düzenlenmiş olan 4412 fetva, çoğunlukla “olur” ya da “olmaz” biçiminde kısa cevaplardan meydana gelmekte ancak delil ve kaynaklara yer verilmemektedir.¹⁰⁷ Daha sonra Ahıskalı Ahmed Efendi (ö. ?) ile Gedizli Mehmed Efendi (ö.1752/1837)¹⁰⁸ fetvaların asıl nüshalarını

¹⁰⁵ Kallek, Cengiz, “Fetâvâ-yı Ali Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, 12/498; İpşirli, “Çatalcalı Ali Efendi”, 8/234.

¹⁰⁵ Altunsu, s. 147; Kallek, Cengiz, “Fetâvâ-yı Ali Efendi” 12/498; Özel, s. 326.

¹⁰⁶ Okumuş, Mustafa, *Osmanlı Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetvalarında Nikâh (Evlenme Akdi)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003, s. 45.

¹⁰⁷ Cengiz Kallek, “Fetâvâ-yı Ali Efendi,” 12/498; Özel, s. 325.

¹⁰⁸ İlmiyeye mensup aileden gelen Gedizli Mehmed Efendi, Beyazıt Medresesi'nde müderrislik, kadılık ve fetva eminliği ayrıca Anadolu kazaskerliği görevlerinde bulunmuştur.

kaydetmeden klasik fıkıh kitaplarında bu fetvalara mesnet teşkil eden hükümleri, kaynağın adını ve bölümünü belirterek Arapça metinleriyle birlikte naklettikleri “*Nukûlî Fetâvâ-yı Ali Efendi*” adıyla birer eser yazmışlardır. (DİB Ktp., nr. 3833). Sâlih b. Ahmed el-Kefevî de her nakli ait olduğu fetvanın altına kaydedip sonraki neşirlere esas teşkil eden metni oluşturmuştur.¹⁰⁹ Fetâvâ-yı Ali Efendi’nin DİB Ktb., nr. 2470 numarada yer alan yazma nüshası ise matbu nüshayla aynı özellikleri taşımaktadır. Salih b. Ahmed el-Kefevî’nin tertip ve nukûl üzere olan eser, soru-cevap ve nukûl sırasıyla kaleme alınmıştır.¹¹⁰

Klasik fıkıh kitapları tarzında “kitab” ve bâb”lara göre tertip edilmiş olan ve elli üç bölümden oluşan bu eser, “*Kitâbü’l- Tahâre*” ile başlayıp “*Kitâbü’l Ferâiz*” ile son bulmaktadır. Kitapla bölüm başlıkları Arapça olarak verilen ve elli üç kitaptan müteşekkil olan bu eserde ibadetler ile ilgili toplam yüz yirmi dört fetva bulunmakta birlikte daha çok ağırlık muamelat konularında olmuştur. En çok fetva içeren bölüm ise vakıf konusundadır. Bunu sırasıyla talâk, davâ, buyû’, şehâdet, icâre gibi bölümler takip etmektedir.¹¹¹ Her ne kadar birbiriyle örtüşmesine de mecmuanın konu tasnifinde Hanefî kaynaklardan *el-Hidâye* adlı eserin sistematığının önemli ölçüde takip edilmesinden hareketle Osmanlı dönemi diğer fetva mecmuaları ile aynı formatta hazırlandığı anlaşılmaktadır.¹¹² Diğer mecmualarda olduğu gibi Çatalcalı Ali Efendi’nin mecmuasında da Ankaravî Mehmed Emin Efendi’nin (ö. 1098/1687) “*Fetâvâ-yı Ankaravî*” adlı eseri, önemli kaynaklardan biridir. Buna göre eser içinde bazen eser adı verilerek bazen de sadece “Şeyhülislam Ankaravî Mehmed Efendi de böyle fetva verdi” şeklinde referansta bulunulmuştur.¹¹³ Fetâvâ-yı Ali Efendi’de dil ve üslup bakımından ise o dönem fetva mecmualarının genel özelliklerine uyularak genellikle soruların uzun ve ayrıntılı bir şekilde ancak cevapların kısa olduğu görülmektedir. Soruların oldukça teferruatlı ve itinalı bir şekilde hazırlanmasında fetva eminliği müessesesinin rolünün olduğu gibi Ali Efendi’nin de bu konuda hassasiyet gösterdiği de bir gerçektir. Çünkü dönemin kaynaklarında Ali Efendi’nin soruları düzgün kalıplarla ifade etmesi, gereksiz ayrıntıdan kaçınması ve şekil yönünden bütünlüğü oluşturma gayreti, hatta fetvaya konu olan meselelerde

Bunun yanı sıra fetvaların sadeleştirilmesi ve Türkçeleştirilmesi çalışmalarına bizzat katılmış, bilhassa Bağdat kadılığı ve fetva eminliği görevlerini icra ederken önemli telif çalışmaları yapmıştır. Bk. Ceyhan, Abdullah, “Gedizli Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul: 1996, 13/550.

¹⁰⁹ Özel, s. 325-326; 362; ayrıca bk. Altunsu, s. 95.

¹¹⁰ Arslan, s.138.

¹¹¹ Kallek, “Fetâvâ-yı Ali Efendi,” 12/498.

¹¹² Kılavuz Eser, Esra, “17.Yüzyıl Osmanlı Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi’nin Hayatı ve Fetvaları Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 34, 2020, s.176.

¹¹³ Arslan, s. 140.

zikredilen sembolik isimlerde bile tutarlılığa yer vermesi, onun bu konularda ne kadar titiz davrandığına işaret etmektedir. Ayrıca bu yaklaşımının temelinde o dönemde fetva müessesesi bünyesinde oluşan ilmi geleneğin etkili olduğu da söylenebilir.¹¹⁴

Fetâvâ-yı Ali Efendi'nin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan 1100/1689 ve 1102/1691 tarihli nüshaları, Çatalcalı Ali Efendi, henüz hayatta iken istinsah edilmiş olan mecmualardır. Buradan hareketle onun derlemelere vakıf olduğu, hatta onun kendi çalışmalarından da faydalanılarak belirtilen eserin oluşturulduğunu akla getirmektedir. Kadıların başvuru kaynağı olması yanı sıra müftülerin fetva verirken istifade ettikleri bu eser, sonraki zamanlarda farklı kişilerce derlenip cevaplarına nukûl eklendiği ve böylece oluşturulan soru ve cevaplarının müstakil eser haline getirildiği görülmektedir.¹¹⁵ Osmanlı döneminde fıkıhın tüm alanlarıyla ilgili sorulan sorulara verilen cevaplardan oluşan bu fetva mecmuası hem o dönemde hem de sonraki dönemlerde kadılar ve müftüler için oldukça zengin bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Osmanlı fetvahanesinin en muteber saydığı Fetâvâ-yı Ali Efendi dışında diğer meşhur fetva kitapları ise şunlardır:

◊ **“Fetevâ-yı Feyziyye”**: Osmanlı devrinin kırk altıncı şeyhülislamı Seyyid Feyzullah Efendi'nin (ö. 1115/1703) fetvalarının bir araya getirildiği¹¹⁶ ve *Mecmua-yı Fetâvâ*” diye de bilinen eseridir.¹¹⁷

◊ **“Behçetü'l Fetâvâ”**: Çatalcalı Ali Efendi'nin soyundan gelen¹¹⁸ ve Osmanlı döneminin elli yedinci şeyhülislamı olan Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1156/1743) fetvalarının toplandığı eseridir.¹¹⁹ Bu eser, bir süre Abdullah Efendi'nin hizmetinde bulunmuş olan Fetvâ Emîni Mehmed Fıkhî el-Aynî (ö. 1147/1735) tarafından klasik fıkıh kitapları tertibine göre hazırlanmıştır. Aynî, kadı ve müftülerin kolayca istifade edebilmeleri için fıkıh kitaplarında bu fetvalara dayanak teşkil eden hükümleri, kaynağının adını, bâb ve faslını da belirtmek suretiyle bu fetvaların yanında Arapça metinleriyle kaydetmiş ve bu fetvâ mecmuasına *“Behçetü'l Fetâvâ”* adını vermiştir.¹²⁰

◊ **“Neticetü'l Fetâvâ”**: Osmanlı devrinin seksen yedinci şeyhülislamı Dürrizâde Mehmed Ârif Efendi'nin (ö.1215/1800) fetvalarının toplandığı eseridir.¹²¹ Dürrizâde'nin isteği üzerine

¹¹⁴ Eser, s. 178.

¹¹⁵ Arslan, s.138.

¹¹⁶ İlmiyye Sâlnâmesi, s. 397-399; Altunsu, s. 98-101; ayrıca bk. Ögüt, Salim, “Fetâvâ-yı Feyziyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, 12/443.

¹¹⁷ Müstakimzâde, s. 76; Mehmet Tâhir, 1/317.

¹¹⁸ Mehmed Süreyyâ, 1/62; Altunsu, s.117.

¹¹⁹ Müstakimzâde, s. 86-87; İlmiyye Sâlnâmesi, s. 411; Mehmet Tâhir, 1/263.

¹²⁰ Özel, Ahmet, “Behçetü'l Fetâvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları İstanbul, 1992, 5/346.

¹²⁰ Altunsu, s.157.

¹²¹ Müstakimzâde, s.109-110; İlmiyye Sâlnâmesi, s. 446; Altunsu, s. 156.

şeyhülislamlığı döneminde fetvâ emini olarak görev yapan Ahmed Efendi tarafından derlenerek kitap haline getirilmiştir. Eserde Hanefî mezhebinde muteber kabul edilen kaynaklara ilaveten daha sonra tedvin edilen fetva mecmualarından da yararlanılmıştır. İçerdiği fetvalara dayanak teşkil eden fıkıh kitaplarındaki Arapça ibarelere alındıkları eserlerin ismiyle birlikte yer verilmiştir. Bu bakımdan güvenilir bir başvuru kaynağı olmuştur.¹²²

SONUÇ

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren insanlar arasında ve toplumda ihtiyaçların sevkiyle bireysel, sosyal, siyasi, idari ve hukuki hususlara dair oluşan ifta/fetva verme işlemi, teşri derecesinde önem kazanmış, İslam hukukunun tedvin edildiği dönemde ise müstakil bölümler içinde yer almış ve bu hususta eserler kaleme alınmıştır. Osmanlı hukukuna dair yapılan çalışmalarda müracaat edilecek kaynaklardan biri olan fetva mecmuaları, ilmiye sınıfının başı olarak kabul edilen şeyhülislamın görevi süresince kendisine sorulan fikhî meselelere, Hanefî mezhebindeki muteber görüşe göre verdiği fetvaların derlenmesiyle meydana getirilmiştir. Mezhep görüşüne kolayca ulaşmaya imkân vermesi itibarıyla bu alanda zengin bir literatür oluşmasına yol açmıştır. Bu mecmualar, günlük hayatta uygulamalı hukuku aksettirmesi ve fikhî problemin çözümünde hukukçulara belirli bir mezhebin meselelere getirdiği çözümlere kıyasla da olsa rehberlik etmesi, meseleleri çözmede oldukça kolaylık sağlamıştır. Bu yönüyle kadılar ve müftüler için başvuru kaynağı olmuş ayrıca padişahların önemli kararlarda mevcut şeyhülislamın fetvasını almaları bir devlet geleneği haline gelmiştir. Sadece Osmanlı döneminde hazırlanan fetva mecmualarının sayısının yüzü geçtiği dikkate alınırsa bunların ne kadar işlevsel bir rol oynadığı daha iyi anlaşılmaktadır. Derlendiği dönemin ilmî, dinî, hukukî ve ahlâkî meselelerini yansıtan ve tarihî bir belge niteliği taşıyan bu fetva mecmualarından bir kısmı basılmış, matbu olmayanlar da kütüphanelerde mevcuttur.

Osmanlı'da 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı şeyhülisamları tarafından Türkçe kaleme alınan fetvaların derlenip farklı şekillerde tertip edilmesi ile ilgili çalışmalar yoğunluk kazanmış, daha sonraki zamanlarda ise *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, *Behcetü'l Fetâvâ*, *Neticetü'l Fetâvâ* gibi eserler, fetvahâne tarafından en muteber kaynaklar olarak kabul edilmiştir. Bu durum, önceki dönemlerde Arapça fetva mecmualarının Osmanlı uygulamasında daha etkin olduğunu ancak son devirlerde Türkçe hazırlanan mecmuaların öne çıktığını göstermektedir.

¹²² Köse, Saffet, "Neticetü'l Fetâvâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, 33/26-27.

Bunun sebebini ise muhtemelen bazı ulemanın ilk yüzyıllarda Arapça kaynaklara ulaşp onlardan hüküm çıkarabilme ya da onları tatbik edebilme yeterliliklerinin azaldığı şeklinde yorumlamak mümkündür. İşte fetvahâne tarafından muteber görülen mecmualardan biri de Çatalcalı Ali Efendi'nin, yaklaşık on üç yıl şeyhülislamlık makamında bulunduğu sürece kendisinin verdiği fetvaların soru-cevap tarzında Türkçe olarak kaleme alındığı ve kendisi hayatta iken derlendiği "*Fetâvâ-yı Ali Efendi*" adlı eseridir. Fıkhnın tüm alanlarıyla ilgili soru ve cevaplardan oluşan bu mecmua, hem derlendiği dönemde hem de daha sonraki dönemlerde kendisine başvurulmuş muteber bir fikhî kaynak olma niteliğini devam ettirmiştir. Böylece Çatalcalı Ali Efendi, devlet kademelerinde önemli görevlerde bulunurken adından çokça söz ettirdiği gibi ayrıca hazırladığı eserleriyle de hem yaşadığı dönemde hem de daha sonraki zamanlarda âlimler için ilham kaynağı olmuştur.

Kaynakça

- Afyoncu, Erhan. (2008). “Rûznâme”. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 35, 276-279 ss.). İstanbul: TDV Yayınları.
- Akgündüz, Ahmed. (2011). *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyâtı*. (3 Cilt). İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- (2013). *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- (1994). Fetava-yı Ebussuûd Efendi”. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 12, 441- 443 ss.). İstanbul: TDV Yayınları.
- Altunsu, Abdulkadir. (1972). *Osmanlı Şeyhülislamı*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Arslan, Emine. (2008). “Osmanlı Dönemi Nüküllü Fetvâ Mecmuaları”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, (Cilt 5, 131-153 ss).
- Atar, Fahrettin. (1995). “Fetva”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 12, 486-496 ss.). İstanbul: TDV Yayınları.
- Aydın, Mehmet Âkif. (2010). *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- (2017). *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- (2017). *Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Bağdatlı İsmail Paşa. (1366/1947). *İzahu 'l- meknun fi 'z-zeyli 'ala Keşfi 'z-zunûn an esami 'l-kütübi ve 'l-fünun*. (2 Cilt). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Baltacı, Cahit. (1991). “Arpalık”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 3, 392-393 ss.). İstanbul: TDV Yayınları.
- Başar, Serhat. (2017). *Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Berki, Ali Himmet. (Kasım-Aralık 1970). “Osmanlı Türklerinde Yüksek İfta Makamı”, *Diyanet Dergisi*, 102-103 (9), 423-427.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. (1992). *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhatı Fıkhiyye Kâmusu*. (8 Cilt). İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi.
- Bursalı Mehmet Tâhir. (ts.). *Osmanlı Müellifleri*. (3 Cilt). haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi.
- Ceyhan Abdullah. “Gedizli Mehmed Efendi”. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 13/*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.(Cilt 13, 550-551 ss.). İstanbul: TDV Yayınları.

- Cin, Halil- Akgündüz, Ahmed. (1995). *Türk Hukuk Tarihi*. (3. bs.). İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Demir, Abdullah. (2006). *Devlet-i Aliye 'nin Büyük Hukukçusu Şeyhülislam Ebussuud Efendi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. (1972). *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvâları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Düzenli, Pehlül. (2007). *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ve Fetvâları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Ebû Zehra, Muhammed. (1968). *İslam 'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*. trc. Abdülkadir Şener, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Ebü'l-'Ulâ Mardin. (1993). “Fetva”. *İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt 4, 582-584 ss.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ecer, A. Vehbi. (1970). Türk Kültürünün Tetkikinde Fetva Kitaplarının Önemi. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 90 (VIII), 400-405.
- Ergüney, Hilmi. (1973). *Türk Hukukunda Lügat ve Istılahlar*. İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Eser, Esra Kılavuz. (2020). “17.Yüzyıl Osmanlı Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* (34), 159-190.
- İlmiyye Sâlnâmesi. (1998). haz. Seyyit Ali Kahraman- Ahmet Nezih Galitekin- Cevdet Dadaş. İstanbul: İşaret Yayınları.
- İnalçık, Halil. (1958). “Osmanlı Hukukuna Giriş”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 13 (2), 102-126.
- İpşirli, Mehmet. (1993). “Çatalcalı Ali Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 8, 234-235 ss.). İstanbul: TDV Yayınları.
- , (2005). “Mirzazâde Mehmed Said Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 30, 169-170 ss.). İstanbul: TDV Yayınları.
- Kallek, Cengiz. (1995). “Fetâvâ-yı Ali Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 12, 498 ss.). İstanbul: TDV Yayınları.
- , (2005). “Fetâvâ-yı Abdurrahim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 12, 437 ss.). İstanbul: TDV Yayınları.
- Karaman, Hayreddin. (2012). *İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kâtip Çelebi. (1362/1943). *Keşfü 'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Köprülü, Fuad. (2005). *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. (2. bs.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köse, Saffet (2012). *İslam Hukukuna Giriş*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- (2007). “Neticetü’l Fetâvâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 33, 26-27 ss.). İstanbul: TDV Yayınları.
- Müstakimzâde Süleyman Sâdettin. (1978). *Devhatü’l Meşayih*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Okumuş, Mustafa. (2003). *Osmanlı Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi’nin Fetvalarında Nikâh (Evlenme Akdi)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Öğüt, Salim. (1995). “Fetâvâ-yı Feyziyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 12, 443 ss.). İstanbul: TDV Yayınları.
- Örsten, Seda. (2007). “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetvâ Mecmuaları”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*. (4), 29-40.
- Özcan, Tahsin. (2009). “Seyyid Mehmet Şerif Efend”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 37, 69- 70 ss.). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özel, Ahmet. (2013). *Hanefî Fıkıh Âlimleri*. 3. bs.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- (1992). “Behcetü’l Fetâvâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 5, 346 ss.). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özen, Şükrü. 2005). “Osmanlı Dönemi Fetvâ Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi: Türk Hukuk Tarihi Sayısı*, 5 (3), 249-378.
- Pakalın, Mehmet Zeki. (1971). “Dânişmend”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (3 Cilt). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Silâhdar Mehmed Ağa. (1928). *Silahtar Tarihi*. (2 Cilt). İstanbul: Devlet Matbaası.
- Süreyyâ, Mehmed. (1996). *Sicilli Osmanî*, (6 Cilt). çev. Seyyit Ali Kahraman. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Şahin, Mustafa. (2000). *İslam Hukukunda Fetvâ ve Osmanlılar Dönemi Fetvâ Mecmuaları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Şeyhî Mehmed Efendi. (1989). *Vekâyiü’l fuzalâ*. (3 Cilt). nşr. Abdulkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şeyhülislam Fetvaları (Ali Efendi). (1995). sad. İbrahim Ural. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1988). *Osmanlı Tarihi*. (6. Cilt). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

- (2014). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. (4. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Üçok, Coşkun- Mumcu, Ahmet- Bozkurt, Gülnihal. (1999). *Türk Hukuk Tarihi*. (4. bs.). Ankara: Savaş Yayınevi.
- Yaman, Ahmet. (2019). *Fetva Usûlü ve Âdabı*. (3. bs.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- (2020). *İslam Kamu Hukuku*, Ankara: Bilay Yayınları.
- Zeydan, Abdülkerim. (2011). *İslam Hukukuna Giriş*. çev. Ali Şafak, İstanbul: Kayıhan Yayınları.